

سرمایه‌های اجتماعی و معنوی دفاع مقدس

دکتر غلام عباس رحمانی^۱ محسن هادی طحان^۲ اعظم عالیشوندی^۳ الهه صادقی^۴

تاریخ دریافت: ۹۵/۰۴/۲۸

تاریخ پذیرش: ۹۵/۰۷/۱۰

چکیده

«سرمایه اجتماعی» به عنوان یکی از مفاهیم کاربردی و عمده در مکاتب جامعه‌شناسی جدید؛ از عوامل اساسی نیل به اهداف اجتماعی نیز محسوب می‌شود. نوشتار پیش رو قصد دارد تا با مشخص نمودن عناصر کمی و کیفی سرمایه اجتماعی در دوران دفاع مقدس، به بررسی و تأثیر آن بر تداوم انقلاب اسلامی ایران بپردازد. از این رو موضوع عمده این نوشتار چگونگی کارکرد سرمایه اجتماعی و معنوی در دوران دفاع مقدس می‌باشد. فرض اصلی بر این است که دفاع مقدس به تأسی از فرهنگ عاشورایی اسلام به تولید سرمایه اجتماعی و معنوی بالایی پرداخته و بدین ترتیب موجبات مقاومت و بالندگی جامعه اسلامی ایران در برابر تمام قدرت‌های استکباری جهان را فراهم نموده است. روش به کار گرفته شده در این تحقیق «توصیفی-تاریخی و تحلیلی» است؛ همچنین این نوشتار کوشیده است تا به کمک روش تحقیق اسنادی، ضمن مطالعه متون و آثار مربوط به دوران دفاع مقدس، با استفاده از تکنیک «سند پژوهی» به استخراج و تحلیل مصادیق پیروی از فرهنگ عاشورای حسینی (ع) و مفاهیم مرتبط با سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های آن، بپردازد. در این تحقیق مؤلفه‌های ساختاری، شناختی و ارتباطی سرمایه اجتماعی در زمان دفاع مقدس به صورت جداگانه؛ شناسایی و مورد بررسی قرار گرفته است. در همین راستا مدلی از مهم‌ترین مصادیق سرمایه اجتماعی و معنوی دفاع مقدس نیز ارائه شده است. محققان در پایان به این نتیجه رسیده‌اند که دوران طلایی دفاع مقدس، با پیروی از مکتب حسینی (ع) به تولید، غنا بخشیدن و تقویت سرمایه اجتماعی-آن چنان که در اسلام موجود می‌باشد- پرداخته و این سرمایه‌ها موجب مقاومت و پیروزی در زمان جنگ تحمیلی شده است. به نظر می‌رسد احیا و توسعه انقلاب اسلامی و همچنین بیداری ملل مسلمان دنیا در مسیر میارزه با دشمنان، بدون رعایت مدل مذکور امکان‌پذیر نمی‌باشد.

کلیدواژه‌ها: دفاع مقدس، مؤلفه‌های ساختاری، شناختی و ارتباطی سرمایه اجتماعی، فرهنگ عاشورا.

^۱ دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه آزاد واحد دهقان.

^۲ کارشناسی ارشد دانشگاه پیام نور

^۳ مدرس و پژوهشگر

^۴ مدرس و پژوهشگر

مقدمه و بیان مسئله:

انقلاب اسلامی ایران به رهبری حضرت امام خمینی (ره)، توانست یارانی وفادار و معتقد به ارزش‌های والای حماسه حسینی (ع) تربیت نماید. تا بدان جا که با تأسی به اهداف سیدالشهدا، احیا این نهضت بزرگ در قرن معاصر میسر شد؛ پس از پیروزی انقلاب، تجاوز عراق به خاک جمهوری اسلامی ایران - که برای سقوط این انقلاب حسینی (ع) بر ملت ما تحمیل گردید - به عنوان عاملی تأثیرگذار، بر تمام جنبه‌های زندگی فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی جامعه‌ی ما و همچنین جامعه جهانی اثر گذاشت. تجربیات یک جنگ، به عنوان میراثی بزرگ و ملی با جوهر نظامی و سرمایه عظیمی برای آن ملت به شمار می‌آید که می‌تواند جامعه را در مقابل تهدیدات آینده و همچنین تدوام بقاء، استقلال و امنیت خود بیمه نماید. هرگونه بی‌توجهی به این میراث عظیم و به این سرمایه ارزشمند در حقیقت بی‌توجهی به ثمره خون و ایثار و فداکاری یک ملت و یک نسل است. (حسینی و نیکرو، ۱۳۸۹: ۴۱۲) مقاومت تحسین برانگیز جوانان برومند این سرزمین در برابر استکبار جهانی، صحنه‌های بی‌بدیل و بی‌نظیری از شهادت و ایثار را خلق کرد که اگر به ضبط و ثبت و تفسیر و توزیع آن اهتمام نورزیم، به فرهنگ و تاریخ مردم این مرز و بوم، جفایی جبران‌ناپذیر روا داشته‌ایم. خلق این آثار اعجاب‌آور و حیرت‌انگیز که طبق فرمایش آن مقتدای سفر کرده، به جز در برهه‌ای کوتاه از صدر اسلام همانند ندارد، حجت را بر همگان تمام کرده است. (لاریجانی، ۱۳۸۸: ۱۲۵) کارشناسان و صاحب‌نظران معتقدند که دفاع مقدس «پدیده‌ای کثیرالاضلاع» است. اما برآستی مگر در این جنگ چه نهفته است که باید آن را از منظرهای گوناگون و بر مبنای فرضیه‌ها و روش‌های متعدد نگریم؟ چرا تاریخ‌نگاران، جامعه‌شناسان، اقتصاددانان، روان‌شناسان، سیاستمداران و... به بررسی جنگ تحمیلی می‌پردازند؟ در نهایت این که هزاران سؤال دیگر در ارتباط با دفاع مقدس وجود دارد که نیاز به پژوهش جنگ هشت ساله را طلب می‌کند. از این رو بایسته است تا این موضوع، با گستردگی مورد مطالعه و پژوهش قرار گرفته تا ضمن توجه به میهن‌پرستی و تقویت حس هویت جمعی، ریشه‌ها و علل آن نمایان شود. با توجه به جنبه‌های متعدد دوران دفاع مقدس، بررسی ابعاد سرمایه اجتماعی و معنوی از دیدگاه تاریخی - جامعه‌شناختی آن دوران ماندگار، مهم‌ترین هدف مقاله پیش‌رو است.

«سرمایه اجتماعی» به عنوان یکی از کلیدی‌ترین مفاهیم علوم اجتماعی و تشکیل‌دهنده یکی از

بنیان‌های فرهنگی جوامع نوین در کنار عناصری مانند عقلانیت و حاکمیت قانون، در میان اندیشمندان علوم اجتماعی، جایگاه ویژه‌ای به خود اختصاص داده است. به بیان دیگر، «سرمایه اجتماعی» به عنوان جوهر و بنیان جامعه نوین، از طریق فرایند ایجاد ارتباط و اعتماد در شبکه‌های ارتباطی، مانع از ذره‌ای شدن جامعه، از خودبیگانگی و رشد فزاینده انحرافات اجتماعی گردیده و از طریق ایجاد ارتباط در میان افراد، کنش‌های جمعی را تسهیل می‌کند. (فصیحی، ۱۳۸۶: ۳) با این توصیف همان‌طور که ما شهدا و بسیجیان دوران دفاع مقدس را پیروان واقعی حضرت سیدالشهداء(ع) دانسته و اعتقاد به "بیمه شدن اسلام توسط خون مطهر سیدالشهداء" داریم، معتقدیم که آن ستارگان راه حق و حقیقت نیز راه آن حضرت را ادامه داد و اسلام را زنده نگه داشته‌اند؛ اما سؤال اساسی اینجاست که مهم‌ترین مصادیق سرمایه‌های اجتماعی و معنوی ایشان کدامند که باعث خلق این چنین افتخارات و حماسه‌های جاودانی شده است؟

ضرورت و اهمیت پژوهش

دغدغه محقق، مهم‌ترین عاملی است که او را به حل مسئله‌ای مورد نظر می‌کشاند. از آنجا که سرمایه اجتماعی و معنوی معیاری قوی برای سنجش قدرت نرم دیروز و امروز جامعه تلقی می‌شود، محقق کوشیده است تا این موضوع را از دوران جنگ تحمیلی مورد کنکاش قرار دهد.

بدون شک سرمایه اجتماعی و قدرت نرم در واقعی‌ترین و ناب‌ترین شکل آن، در صحنه‌های پیروزی انقلاب اسلامی ایران تجلی پیدا کرده است. پیروزی انقلاب اسلامی و پایداری ملت ایران در هشت سال دفاع مقدس، مرهون شناخت کامل امام خمینی (ره) از تأثیرات مهم این مؤلفه تأثیرگذار بوده که توانسته است با حسن استفاده از این سرمایه عظیم، بر قدرت سخت نظام حاکم غلبه نماید. همچنین از آنجا که داشتن بالاترین مقبولیت نظام ارزشی میان اعضای جامعه از دیگر مؤلفه‌های اساسی شکل‌گیری قدرت نرم است. لزوم توجه به سرمایه‌های اجتماعی ضرورتی دو صد چندان پیدا می‌نماید. این در حالی است که به این سرمایه‌های اجتماعی در ایران با داشتن بالاترین تنوع و پراکندگی جغرافیایی قومی و قبیله‌ای، در سند چشم‌انداز ۱۴۰۴ و برنامه‌های توسعه پنج ساله کشور توجه ویژه‌ای شده است (قدسی، ۱۳۹۱: ۱۳۷). از سوی دیگر، لزوم بررسی

ابعاد سرمایه اجتماعی و معنوی دفاع مقدس، می‌تواند در ایجاد قدرت و کسب عزت و استقلال کشور در برابر زیاده‌خواهی‌های نظام استکبار جهانی و در نتیجه تشکیل تمدن بزرگ اسلامی نقش بسزایی ایفا نماید.

هدف اصلی:

شناسایی عناصر سرمایه اجتماعی و معنوی مؤثر بر موفقیت‌های شگفت‌آور دوران دفاع مقدس

سؤال اساسی تحقیق

عناصر سرمایه اجتماعی و معنوی مؤثر بر موفقیت‌های دفاع مقدس کدامند؟

تعاریف واژه‌ها و اصطلاحات

دوران طلایی دفاع مقدس

جنگ صرفاً «تحمیل» وضعیتی بود که رژیم عراق بر جمهوری اسلامی ایران تحمیل نمود. ایران انقلابی نه تنها آمادگی لازم برای شروع و ورود به جنگ را داشت بلکه این مسأله نیز با هویت ملی ایران در تعارض بود. این در حالی است که مبانی دینی نظام جمهوری اسلامی ضمن تأکید قاعده جهاد آن را صرفاً بر مبنای دفاع پذیرفته و در قالب بحث «جهاد دفاعی» مطرح می‌نماید. عنوان «دفاع مقدس» برای جنگ تحمیلی نیز دقیقاً بر همین مبنا انتخاب گردیده است. از این رو هر گونه تهاجم برای نفس «تهاجم» محکوم می‌باشد. (ولی پور، ۱۳۸۸: ۱۰۴)

دین

«دین» مفهومی است که به خاطر برخوردار بودن از عناصر فکری، رفتاری، عاطفی و اجتماعی، هنوز بسیاری از متفکران و اندیشمندان به یک تعریف واحد و قابل قبولی از آن دست نیافته و همیشه محققان این عرصه با یکدیگر اختلاف داشته‌اند. در هر حال، مقصود ما از دین در اینجا اسلام به عنوان مجموعه‌ای از باورها، عقاید، ارزش‌ها و قوانین اجتماعی، عبادی و معاملاتی است که از طریق وحی و نبوت به بشر رسیده است. (فصیحی، ۱۳۸۶: ۵)

تاریخچه و تعاریف سرمایه اجتماعی

مفهوم سرمایه‌ی اجتماعی مانند دیگر مفاهیم جامعه‌شناختی، مفهومی نسبتاً جدیدی است که در

ادبیات جامعه‌شناسان نخستین، به صورت صریح و روشن بدان پرداخته نشده است. اما با توجه به کاربردها، مقاصد و تعاریف مخترعان این مفهوم، می‌توان پیشینه‌ی این مفهوم را به طور ضمنی در آراء اندیشمندان کلاسیک جامعه‌شناسی، در ارتباط انسان‌ها با همدیگر ردیابی نمود (ر.ک: فیلد، ۱۳۸۶:۱۳؛ پورتس، ۱۳۸۴:۳۰۶)؛ طراحان این مفهوم بر عوامل قوام‌دهنده‌ی روابط متقابل انسانی، نام سرمایه‌ی اجتماعی نهاده‌اند. (اصغری، ۱۳۹۱:۲۱)

درباره سابقه به‌کارگیری مفهوم سرمایه اجتماعی، استون و همکاران (۱۹۹۱:۱۱) معتقدند که برای اولین بار جورج هومنز در کتاب «گروه انسانی» در سال ۱۹۵۰ میلادی برای اولین بار آن را به کار گرفت. در صورتی که شارع‌پور (۱۳۸۳، ص ۶۹۲) بر این باور است که هنیفن که یک اصلاحگر اجتماعی بود؛ برای اولین بار در سال ۱۹۱۶ میلادی این مفهوم را معرفی کرد. از سویی دیگر پوتنام (۱۹۹۵، ص ۱۱) معتقد است که "جین جاکوبز اولین اندیشمندی است که واژه سرمایه اجتماعی را در معنای اخیرش در کتاب «مرگ و زندگی شهرهای بزرگ آمریکایی» در سال ۱۹۶۱ به کار برد. "صرف نظر از اینکه واضح این مفهوم چه کسی بوده است، افرادی در فراگیر شدن آن در سال‌های اخیر نقش داشته‌اند؛ جیمز کلمن، پیر بوردیو، رابرت پوتنام، یورام بن پورات، گلن لوری و ریچارد برت از جمله این افراد می‌باشند. در این میان اما نظرات بوردیو و کلمن، از مؤثرترین آن‌ها در این زمینه می‌باشد (حقیقتیان، ۱۳۸۵:۱۵).

جیمز جاکوب در کتاب مرگ و زندگی شهرهای بزرگ آمریکایی، سرمایه‌ی اجتماعی را شبکه‌های اجتماعی فشرده‌ای می‌داند که در محدوده‌های قدیمی شهری در ارتباط با حفظ نظافت، عدم وجود جرم و جنایت خیابانی و دیگر تصمیمات در مورد بهبود کیفیت زندگی در مقایسه با عوامل نهادهای رسمی مانند نیروی حفاظتی پلیس و نیروی انتظامی، مسؤولیت بیشتری از خود نشان می‌دهند (فیلد، ۲۰۰۳:۸۵).

پیر بوردیو جامعه‌شناس فرانسوی نیز نظریه‌ی بسط یافته‌ای از سرمایه‌ی اجتماعی را مطرح نموده و مورد ارزیابی قرار می‌دهد. از دیدگاه بوردیو، سرمایه همزمان هم مربوط به علم اقتصاد است و هم مجموعه‌ای از روابط مبتنی بر قدرت که قلمروها و تعاملات اجتماعی مختلفی را به وجود آورده و معمولاً نامرتبط با علم اقتصاد تصور می‌شود (بوردیو، ۱۳۸۴:۱۴۷).

بوردیو سرمایه اجتماعی را به مثابه یکی از انواع سرمایه در کنار سرمایه اقتصادی، فرهنگی و نمادین، چنین تعریف می‌نماید: «سرمایه اجتماعی، جمع منابع واقعی و بالقوه‌ای است که از شبکه بادوام از روابط کمابیش نهادینه شده آشنایی و شناخت متقابل حاصل می‌شود؛ شبکه‌ای که هر یک از اعضا، خود را از پشتیبانی سرمایه اجتماعی برخوردار می‌کند و آنان را مستحق اعتبار می‌سازد» (فصیحی، ۱۳۸۶: ۶۵).

منظور از سرمایه اجتماعی، میزان سرمایه و منابعی است که افراد و گروه‌ها از طریق پیوندهای مستقیم و غیرمستقیم با یکدیگر (و نوع این ارتباطات) می‌توانند به دست آورند (چلبی، ۱۳۵۷: ۵۷). با توجه به تعاریف فوق می‌توان گفت که هر یک از آنها به جنبه‌ای از سرمایه اجتماعی اشاره می‌کند. سرمایه اجتماعی به عنوان منبعی برای تسهیل روابط میان افراد تلقی می‌شود. این منبع شامل نهادها، هنجارها، اعتماد، آگاهی و بسیاری موارد دیگر است که ضمن حاکمیت بر روابط و تعاملات میان افراد می‌تواند پیامدها و نتایج مختلفی بر عملکرد آنها و جوامع داشته باشد. به عبارت دیگر «سرمایه اجتماعی، پتانسیل نهفته در روابط بین افراد یک جامعه است که باعث و سبب مؤثر اجرای امورات آن جامعه می‌گردد» و خلاصه‌ی همان موقعیت‌ها و روابط موجود در گروه‌بندی‌ها و شبکه‌های اجتماعی است (قرقانی، ۱۳۹۳: ۷۷).

تحقیقات پیشین:

- کسانی (۱۳۸۹) در تحقیقی به بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری سرمایه اجتماعی در بین جوانان ۱۸-۲۹ ساله شهر ایلام، پرداخته است. این تحقیق، پیمایشی بوده و از ابزار پرسشنامه استفاده نموده است. جامعه آماری، جوانان ۱۸-۲۹ ساله شهر ایلام و جمعیت نمونه ۴۰۰ نفر است. روش انتخاب نمونه، خوشه‌ای چندمرحله‌ای است. یافته‌های به دست آمده در این نشان داده است که متغیرهای مستقل بجز تحصیلات و اشتغال با سرمایه اجتماعی رابطه معناداری دارند. در مجموع در این مقاله هفت فرضیه مورد تأیید قرار گرفته و دو فرضیه رد شده است.
- حدری و همکاران (۱۳۹۱) نیز در مقاله‌ای به مطالعه عوامل مؤثر بر شکل‌گیری سرمایه اجتماعی در بین زنان شهری (مطالعه موردی: منطقه ۳ تهران) پرداخته است. در این

تحقیق از نظریات اوفه، اش و پاتنام استفاده شده است. روش تحقیق مطالعه مذکور پیمایشی بوده و داده‌ها با استفاده از پرسشنامه به روش نمونه‌گیری چند مرحله‌ای به دست آمده است. جامعه آماری ساکنان نواحی منطقه ۳ تهران هستند که با فرمول کوکران تعداد ۳۶۲ نفر انتخاب شده و با حذف پرسشنامه بی‌پاسخ به ۳۵۰ نفر رسیده است. در این پژوهش، سرمایه اجتماعی از ۳ متغیر آگاهی به امور عمومی، اعتماد و مشارکت رسمی و غیر رسمی تشکیل شده است؛ این تحقیق از آزمون‌های پیرسون، کندال b، اسپیرمن، کای اسکوئر، وی کرامر، رگرسیون جهت تبیین و تحلیل روابط بهره برده است. نتایج پژوهش نشان دهنده آن است که تحصیلات بیشترین همبستگی را با عنصر آگاهی و سپس به ترتیب با عناصر مشارکت و اعتماد داشته و همچنین درآمد نیز بیشترین همبستگی را با مشارکت و سپس با آگاهی و امور اعتماد دارد. «سن» بیشترین همبستگی را با اعتماد، مشارکت و آگاهی دارد (قرقانی، ۱۳۹۳).

- ناطق پور و فیروزآبادی (۱۳۸۵) در تحقیقی با عنوان «شکل‌گیری سرمایه اجتماعی و فرا تحلیل عوامل مؤثر بر آن» به بررسی مفهوم و نظریه‌های شکل‌گیری سرمایه اجتماعی پرداخته و با روش فرا تحلیل، تعدادی از پژوهش‌های انجام شده در مورد سرمایه اجتماعی در ایران را بررسی نموده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد متغیرهای سن، تحصیلات، تأهل، شاغل بودن و درآمد به جز با عنصر اعتماد با سایر عناصر سرمایه اجتماعی اعم از آگاهی و توجه به امور عمومی، اعتماد، مشارکت‌های رسمی و غیررسمی ارتباط مستقیم دارد. این پژوهش همچنین به این نتیجه رسیده است که مردان در آگاهی و توجه به امور عمومی و همچنین مشارکت رسمی نقش بیشتری نسبت به زنان دارند و مشارکت غیررسمی زنان بیشتر بوده و در میزان اعتماد تفاوتی میان زن و مرد دیده نمی‌شود.

- حسن پور درودگر (۱۳۹۰) در تحقیقی با عنوان «مطالعه سرمایه اجتماعی در محلات تهران: یک تحلیل چند سطحی با توجه به کمبود مطالعات در زمینه بررسی عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی افراد» به بررسی این عوامل در سه سطح فردی، خانوادگی و

محلّه ای، پرداخته است. جامعه آماری مورد بررسی در این مطالعه ۴۵۰ نفر از ساکنان ۱۵-۶۵ ساله محلات تهران می‌باشند. محلات بر اساس سه شاخصه میزان ساکنین مهاجر، وضعیت اقتصادی و سواد زنان به سه دسته محلات مساعد، کمتر مساعد و نامساعد تقسیم شده‌اند. با توجه به ساختار سلسله مراتبی داده‌ها برای تجزیه و تحلیل آنها علاوه بر استفاده از همبستگی‌های دو و چند متغیره، به تحلیل سلسله مراتبی داده‌ها نیز پرداخته شده است. نتایج حاکی از این پژوهش نشان می‌دهد که از میان عوامل مؤثر بر شکل‌گیری سرمایه اجتماعی، اوضاع اجتماعی و اقتصادی بیشترین تأثیر را بر سرمایه اجتماعی افراد دارد.

نعمت‌اللهی (۱۳۹۲) در تحقیقی با عنوان «بررسی عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی دانشجویان دانشگاه افسری امام علی (ع)» به سنجش سرمایه اجتماعی دانشجویان دانشگاه امام علی (ع) و عوامل مؤثر بر میزان آن پرداخته است. جامعه آماری پژوهش ۷۰۰ نفر و حجم نمونه بر اساس فرمول کوکران ۲۵۰ نفر تعیین شده است. چارچوب نظری پژوهش، ترکیبی از نظریات گیدنز، دورکیم و فوکویاما در مورد نقش دین در انسجام و ایجاد سرمایه‌گذاری افراد می‌باشد، همچنین مایرز به نقش تعهدات فرهنگی و تاریخی حاصل از دین در ایجاد سرمایه اجتماعی پرداخته است. روش تحقیق پیمایش و با استفاده از پرسشنامه محقق ساخته و با روش نمونه‌گیری طبقه‌ای نامتناسب است. یافته‌های تحقیق نشان دهنده آن است که سرمایه اجتماعی در میان افراد مورد بررسی نسبتاً بالا است. تعلقات تاریخی، تعهدات فرهنگی و میزان اعتقاد به دین از جمله عوامل مؤثر در میزان انسجام، اعتماد و مشارکت اجتماعی دانشجویان می‌باشند. هرچه میزان تعلقات تاریخی، تعهدات فرهنگی و اعتقادات دینی دانشجویان افزایش یابد، به نسبت، میزان اعتماد، انسجام و مشارکت اجتماعی و در کل سرمایه اجتماعی دانشجویان نیز افزایش می‌یابد.

روش تحقیق:

به‌طور کلی می‌توان ابعاد مختلف مطالعه دوران دفاع مقدس را به شرح ذیل بیان نمود:

الف- بعد تاریخی:

تاریخ می‌کوشد اصل ماجرا را آن‌طور که اتفاق افتاده روایت کند. در واقع این بُعد، مهم‌ترین وجه

در هر مطالعه رخدادهای تاریخی است و از آنجا که جنگ تحمیلی، واقعه‌ای تاریخی محسوب می‌شود؛ هرگونه مطالعه درباره آن، کاملاً نیازمند اطلاعات تاریخی صحیح؛ مستند و کافی است.

ب- بعد کلامی:

کلام علمی است که به دفاع عقلانی از گزاره‌های دینی می‌پردازد.

ج- بعد جامعه‌شناختی:

جامعه‌شناسی در پی آن است که تأثیر نیروی جامعه را که نیرویی مستقل از تک تک افراد و خارج از کنترل هر یک از آنهاست، برکنش‌های افراد سنجیده و با اطمینان قابل قبولی وقایع اجتماعی آتی را پیش‌بینی نماید. به عبارت دیگر، «جامعه‌شناسی به دنبال یافتن قاعده کلی رفتار انسان‌هاست تا با کمک آن، بتواند توانایی پیش‌بینی و کنترل وقایع اجتماعی را به دست آورده و با به‌کارگیری تجربه علمی به کشف روابط میان پدیده‌ها نایل شود» (توسلی به نقل از سعیدی رضوانی، ۱۳۸۲: ۱۴).

روش مطالعه این تحقیق بر اساس دید و روش جامعه‌شناسی می‌باشد. فلذا از آنجا که جامعه‌ی مورد مطالعه با استفاده از منابع تاریخی بررسی می‌شود، روش کار «توصیفی-تاریخی و تحلیلی» بوده و این مطالعه در حوزه مطالعات «جامعه‌شناسی تاریخی و معاصر» قرار می‌گیرد.

روش جمع‌آوری اطلاعات

در این تحقیق از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است. در روش کتابخانه‌ای حاضر، تمرکز اصلی بر کتاب، اسناد و آثار دوران دفاع مقدس، از جمله وصیت‌نامه شهدای جنگ تحمیلی می‌باشد.

تجزیه و تحلیل مفاهیم و اطلاعات

این پژوهش به کمک تکنیک سند پژوهی به استخراج و سپس تجزیه و تحلیل مفاهیم و مصادیق پیروی از فرهنگ عاشورای حسینی (ع) در نزد رزمندگان دوره دفاع مقدس پرداخته است.

مبانی و چهارچوب نظری

مفهوم جنگ در آموزه‌های اعتقادی اسلام به منزله عملیات خصمانه‌ای که امروزه تحت عنوان (جنگ) در دنیا متداول است، نمی‌باشد. در فرهنگ اسلامی این‌گونه جنگ‌ها دارای هیچ ارزشی نیست، آنچه در اسلام دارای ارزش است «جهاد فی سبیل ا.» است. در قرآن واژه «جهاد فی سبیل

«...» در مورد جنگ مقدس و واژه «سفک دماء» (خونریزی) در مورد جنگ‌های نامشروع به کار رفته است. بنا بر آموزه‌های اعتقادی اسلام در جنگ یا جهاد، برخلاف جنگ‌های معمولی، هدف کشتار انسان‌ها، کشورگشایی، غارت و چپاول نبوده، بلکه نجات انسان‌ها و سعادت آنان موردنظر می‌باشد قرآن کریم در سوره بقره آیه ۲۵۱ ضمن تأکید بر دفاعی بودن جنگ می‌فرماید:

"لو لا دفع الله الناس بعضهم ببعض لفسدت الارض...: «چنانچه خداوند گروهی از مردم را با گروه دیگر دفع ننماید همانا زمین دچار فساد می‌گردد...»"

فرهنگ ایثار و شهادت، رشد باورهای دینی، فضایل اخلاقی، معنوی، اخلاص و خودباوری و... از جمله آموزه‌هایی هستند که در زمان جنگ متجلی شده (رشید و رئوفی نژاد، ۱۳۸۹: ۴۵) و به‌عنوان مهم‌ترین عناصر تشکیل دهنده سرمایه اجتماعی و معنوی جبهه‌های جنگ مطرح بوده است.

اما مهم‌ترین نظریه‌پردازان سرمایه اجتماعی کدامند؟

بورديو

«پیر بورديو» به سه نوع سرمایه اعتقاد دارد: «سرمایه اقتصادی»، که معمولاً به‌صورت دارایی و پس‌انداز جلوه‌گر می‌شود. «سرمایه فرهنگی» که به‌صورت تحصیلات و تخصص جلوه می‌کند و «سرمایه اجتماعی» که در مجموع منابع بالقوه و بالفعلی است که در نتیجه دارا بودن شبکه با دوامی از روابط کم‌وبیش نهادینه شده از آشنایی‌های متقابل بین افراد پدید آمده است. در واقع سرمایه اجتماعی منافعی که شخص از مشارکت‌های گروهی به دست می‌آورد (نقل از پورترز، ۱۹۹۸: ۳). بعلاوه اینکه بورديو با نگرش مارکسیستی به جامعه معتقد است که اشکال مختلف سرمایه قابل تعویض و تبدیل به یکدیگر می‌باشند. وی اعتقاد دارد که ثروت فقط زمانی که به‌صورت سرمایه نمادین [فرهنگی] در آید، می‌تواند ایجاد قدرت نماید و سرمایه نمادین تنها زمانی می‌تواند تبدیل به قدرت شود که به‌صورت تعهدات اجتماعی و به‌صورت ائتلاف‌ها و احترام‌ها در آید، چنین سرمایه نمادین مانند پول، در یک بازار گردش می‌کند؛ به عبارت دیگر، مدارک رسمی همان نقشی را برای مبادلات فرهنگی انجام می‌دهند که پول برای اقتصاد مادی انجام می‌دهد. یعنی هر دو، معیارهای یکسان ارزشی به وجود آورد و گردش آزاد را امکان‌پذیر می‌سازند. یک نظام آموزشی

که مدارک تأیید شده (رسمی) تولید می‌کند، تبدیل و تعویض سرمایه فرهنگی به سرمایه اقتصادی را تضمین می‌نماید (نقل از کالینزو مکاوسکی، ۱۹۸۹: ۲۵۶) بورديو معتقد است که تمام نهادهای مهم جامعه در باز تولید روابط طبقاتی کنونی نقش داشته و آموزش و پرورش در مشروعیت بخشیدن به این گونه روابط، نقش مهم‌تری ایفاء نماید؛ زیرا محتوای مطالب عرضه شده اکثراً، در راستای منافع طبقات مسلط بر جامعه قرار می‌گیرند. بنابراین افراد با اندوخته‌ای از سرمایه فرهنگی فارغ‌التحصیل می‌شوند، که اگر در بازار فرهنگی موجود، ارزشی داشته باشد، به آن‌ها اجازه ورود به مشاغل و محفل‌های اجتماعی خاصی داده می‌شود (نقل از کالینزو مکاوسکی، ۱۹۸۹: ۲۵۵) این تغییرات گوناگون سرمایه به یکدیگر، منجر به این می‌شود که قشر بندی در اقتصاد فرهنگی و اقتصاد مادی به طور متقابل، به صورت علت و معلول، به یکدیگر وابسته شوند. با اینکه اشکال متفاوت سرمایه قابل تعویض به یکدیگر می‌باشند، ولی یک تفاوت اساسی میان مبادلات سرمایه اجتماعی با مبادلات سرمایه اقتصادی وجود دارد و آن عبارت از این است که مبادلات سرمایه اجتماعی از شفافیت و اطمینان کمتری برخوردار هستند. بدان معنا که الزامات تعهدات سرمایه اجتماعی از نظر زمان برگشت آنان و از نظر میزان برگشت، غیر مشخص است. فرد هرگز مطمئن نیست که اگر کاری برای کسی انجام می‌دهد، فرد مقابل نیز، کاری که از همان میزان ارزش برخوردار باشد، برای او انجام دهد (حقیقتیان، ۱۳۸۵: ۲۳).

از نظر پیر بورديو، سرمایه اجتماعی حاصل جمع منابع بالقوه و بالفعلی است که نتیجه‌ی مالکیت شبکه بادوامی از روابط کمابیش نهادینه شده آشنایی و شناخت متقابل بین افراد - یا به بیان دیگر عضویت در گروه - می‌باشد. شبکه‌ای که هر یک از اعضای خود را از پشتیبانی سرمایه جمعی برخوردار می‌کند و آنان را مستحق اعتبار می‌سازد (بورديو، ۱۳۸۴: ۴۲). البته سرمایه اجتماعی مستلزم شرایطی به مراتب بیش از وجود صرف شبکه پیوندهاست. در واقع پیوندهای شبکه‌ای باید از نوع خاصی باشند، یعنی مثبت و مبتنی بر اعتماد (اصغری، ۱۳۹۱: ۴۲).

کلمن

کلمن، ابتدا سرمایه اجتماعی را قدرت و توانایی مردم برای برقراری ارتباط با یکدیگر می‌داند (کلمن، ۱۹۹۰: ۷۴) اما سه سال بعد آن را به عنوان شاکله ساختاری روابط میان فعالان اجتماعی و را

بر مبنای کارکردش تعریف کرده و نوشت: «درست همان‌طور که سرمایه فیزیکی به تغییراتی در مواد مختلف برای شکل دادن به ابزارهایی که کارشان تسهیل تولید است منجر می‌شود، سرمایه انسانی نیز تغییراتی در اشخاص (مهارت‌ها و قابلیت‌های اشخاص) پدید می‌آورد به طوری که آنان را قادر ساخته تا به شیوه‌های تازه‌ای عمل کنند. به هر حال سرمایه اجتماعی باعث تغییر در روابط میان اشخاص و تسهیل روابط بین آنها می‌شود» (کلمن، ۱۹۹۸: ۵۳). وی در آثار خود به سرمایه اجتماعی از جنبه کالاهای عمومی نگاه می‌کند و این بدان معنی است که این نوع سرمایه در رابطه با کنش‌های هدفمند در موقعیتی اساساً متفاوت با بیشتر اشکال دیگر سرمایه قرار دارد (قرقانی به نقل از امیری و رحمانی، ۱۳۸۵: ۱۱۶).

پاتنام

پاتنام در بررسی عناصر سرمایه اجتماعی، مشارکت‌های مدنی را از اشکال ضروری به شمار آورده و معتقد است که هرچه این شبکه‌ها در جامعه‌ای متراکم‌تر باشند احتمال همکاری شهروندان در جهت منافع متقابل بیشتر شده و باعث افزایش هزینه‌های بالقوه عهدشکنی در هر معامله می‌شود. هنجارهای قوی ضمن تقویت معامله متقابل ارتباط را تسهیل و جریان اطلاعات را در مورد قابل اعتماد بودن افراد بهبود می‌بخشد. شبکه‌های مشارکت مدنی تجسم موفقیت پیشینیان در همکاری است (پاتنام، ۱۳۸۰: ۲۹۷) اما می‌توان علاوه بر مشارکت‌های مدنی از هنجارهای معامله متقابل و اعتماد نیز به عنوان عناصر ذهنی و شناختی سرمایه اجتماعی نام برد.

افه و فوش

اینان علاوه بر عناصری که در تعریف بوردیو، کلمن و پاتنام از سرمایه اجتماعی وجود دارد، به آگاهی و توجه نیز، اشاره داشته و آن را شامل مجموعه افکار، عقاید و حساسیت نسبت به زندگی اجتماعی و سیاسی و توجه به هر چیزی (می‌دانند) که در وسیع‌ترین معنا به امور عمومی اطلاق می‌شود که مربوط به شکل بالقوه فردی تمایل ضعیف نسبی در دنبال کردن موضوعات مشترک در رسانه‌های الکترونیکی و چاپی بوده و پیش شرط شناختی ضروری و شکل فعال‌تر مسئولیت مدنی است که باعث علاقه‌مندی و دل‌نگرانی می‌شود و نقطه مقابل آگاهی و توجه وضعیت شناختی چشم‌پوشی، بی‌تفاوتی و شکل‌گیری نگرش فرصت‌طلبانه است. (افه و فوش، ۲۰۰۲: ۱۹۱)

فرانسیس فوکویاما

فوکویاما، از متفکران معاصر، مثل دورکیم و پارسونز، ارزش‌ها و هنجارهای حاکم بر گروه را در تعریف سرمایه اجتماعی وارد نموده است وی سرمایه اجتماعی را این گونه تعریف نموده است: سرمایه اجتماعی را به سادگی می‌توان به‌عنوان وجود مجموعه معینی از هنجارها یا ارزش‌های غیررسمی تعریف کرد که اعضای گروهی که همکاری و تعاون میان‌شان مجاز است، در آن سهم هستند. مشارکت در ارزش‌ها و هنجارها، به‌خودی‌خود باعث تولید سرمایه اجتماعی نمی‌گردد؛ چراکه این ارزش‌ها ممکن است ارزش‌های منفی باشند؛ بنابراین، از نظر فوکویاما، هنجارهایی که به همکاری منتهی می‌گردند و اموری همانند درست‌کاری، وفای به عهد، قابل اعتماد بودن در انجام وظیفه و امثال آن را بسط می‌دهند، به سرمایه اجتماعی منجر می‌شوند. فوکویاما معتقد است که: سرمایه اجتماعی زیرمجموعه سرمایه انسانی نیست؛ زیرا سرمایه اجتماعی به گروه‌ها تعلق دارد و نه افراد و هنجارهایی که شالوده سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهند! (فصیحی، ۱۳۸۶: ۹۰).

بنا بر تعریف فوکویاما، سرمایه اجتماعی به‌عنوان منبعی جهت «کنش جمعی» تلقی شده که علاوه بر آگاهی، توجه یا دانشی است که نسبت به امور عمومی اجتماعی یا سیاسی به‌دست می‌آید. به بیان دیگر یک آگاهی است که موجبات علاقه‌مندی و دل‌نگرانی را فراهم می‌آورد. این آگاهی شامل هنجارهای اعتماد (اعتماد عمومی یا تعمیم یافته و اعتماد نهادی/مدنی)، هنجارها و یا رفتارهای معامله متقابل که در درون شبکه‌های اجتماعی عمل می‌کنند و عناصر ساختاری شبکه‌ها و مشارکت‌های رسمی و غیررسمی می‌باشد. نتایج سرمایه اجتماعی در داخل شبکه شامل مجموعه‌ای از کنش‌های جمعی در اشکال و اندازه‌های مختلف است (ناطق پور و فیروزآبادی، ۱۳۸۵: ۱۶۳).

عناصر کمی و کیفی سرمایه اجتماعی

وجود عناصر سرمایه اجتماعی در همه جوامع لازم است. عناصر سرمایه اجتماعی را به کمی و کیفی تقسیم نموده‌اند:

عناصر مهم کیفی سرمایه اجتماعی شامل «اعتماد» و «آگاهی اجتماعی» و عناصر مهم کمی آن «میزان مشارکت» و «ارتباطات اجتماعی» می‌باشد (فصیحی، ۱۳۸۹: ۷۹). برخی صاحب‌نظران و

محققین این عناصر را به مؤلفه‌های دیگری نیز بسط داده‌اند؛ که در ادامه به آن پرداخته شده است.

مؤلفه‌های ساختاری، شناختی و ارتباطی سرمایه اجتماعی در اسلام (پیوند سرمایه اجتماعی و معنوی)

سرمایه اجتماعی را می‌توان به سه مؤلفه مشخص ساختاری، شناختی و ارتباطی تقسیم نمود. مؤلفه‌های ساختاری سرمایه اجتماعی در اسلام به سه دسته ولایت، خانواده و اخوت تقسیم شده است. مؤلفه شناختی سرمایه اجتماعی اعتماد است. در اسلام دو دسته قوانین سلبی و ایجابی برای تقویت اعتماد اجتماعی تعبیه شده است که هر کدام به صورت مجزا دسته‌بندی می‌شوند. مؤلفه‌های ارتباطی سرمایه اجتماعی در اسلام به دو دسته عوامل ارتباط جمعی و هنجاری طبقه‌بندی می‌شوند. این مؤلفه‌ها در اسلام نقش پررنگی دارد. می‌توان گفت که اسلام با اهمیت دادن به همبستگی اجتماعی سعی کرده است تا با وضع قوانین و ایجاد هنجارهایی این پدیده را تقویت نماید. (اقتباس از کوهکن، ۱۳۷۸: ۱۸) در این تحقیق از میان همه عناصر و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی، بیشترین تأکید بر روی اعتماد اجتماعی، آگاهی اجتماعی (عناصر کمی یا ساختی و شناختی سرمایه اجتماعی) و میزان مشارکت و ارتباطات اجتماعی (عنصر کیفی و مؤلفه‌های ارتباطی آن) منطبق با دوران طلایی دفاع مقدس می‌باشد.

اعتماد اجتماعی

از جمله مؤلفه‌ها و عناصر مهم سرمایه‌ی اجتماعی، اعتماد اجتماعی است. اعتماد اجتماعی به معنای این باور است که دیگران با انجام کنشی یا اجتناب از آن، به رفاه من یا دیگران کمک و از آسیب رساندن به من یا دیگران پرهیز نمایند؛ به عبارت دیگر اعتماد به معنای باور به عملی است که از دیگران انتظار می‌رود (رحمانی و امیری، ۱۳۸۶: ۸۵)؛ این اعتماد در قالب اعتماد مردم به یکدیگر، مردم به حکومت؛ به نهادهای اصلی جامعه، اعتماد نهادهای مذکور به یکدیگر و اعتماد حکومت و این نهادها به مردم، به وجود می‌آید.

عناصر اعتماد ساز

اعتماد اجتماعی در بستر ارزش‌های اخلاقی از جمله درست کاری، صداقت، وفای به عهد، انصاف و عدالت شکل می‌گیرد. در واقع اعتماد حلقه‌ی واسط میان همکاری متقابل بین افراد و

سازمان‌هاست. چنان‌که پاتنام معتقد است بین اعتماد و همکاری متقابل، همبستگی مثبت وجود دارد؛ یعنی به میزان افزایش اعتماد در میان کنش‌گران اجتماعی، همکاری و سهولت در کنش نیز افزایش می‌یابد. اعتماد عنصر غیر اختیاری و ناآگاهانه نیست. بلکه مستلزم پیش‌بینی رفتار یک بازیگر مستقل است که این پیش‌بینی در اجتماعات، بر اعتماد صمیمانه و در جوامع بر اعتماد غیرشخصی و غیرمستقیم استوار می‌باشد (پاتنام، ۱۳۷۹:۲۹۴ به نقل از اصغری، ۱۳۹۱:۷۶).

به عقیده پاتنام، اعتماد شخصی و صمیمانه، که در مواجهات رودررو محدود می‌شود و با نوع خاصی از سرمایه‌ی اجتماعی در قلمرو خود مرتبط است، از طریق هنجارهای معامله‌ی متقابل متوازن و عمومی، به اعتماد تعمیم یافته یا اجتماعی تبدیل شده و سرمایه‌ی اجتماعی تعمیم یافته در سطح جامعه را ایجاد می‌کند. هنجارها از طریق جامعه‌پذیری و کنترل اجتماعی، به افراد تلقین و تثبیت می‌شود. هنجارهای معامله‌ی متقابل نسبت به شبکه‌های مشارکت مدنی، کنش‌های متقابل و قاعده همگانی نظریه «بازی‌ها» مهم‌ترین عوامل ایجادکننده‌ی اعتمادند؛ زیرا مانع فرصت‌طلبی‌ها و هنجارشکنی افراد گردیده و با حل مشکلات عمل جمعی باعث ایجاد و اعتماد می‌شوند (همان، ۲۹۵) در واقع زندگی انسان، بدون احساس اعتماد به خود، آینده و جهان پیرامون خود، همراه با اضطراب و کشمکش تحمل‌ناپذیری است که ممکن است باعث از هم پاشیدگی فرد و نابودی وی شود. اعتماد، رشد انسان و شکوفایی استعدادها و توانایی‌های او را تسهیل کرده و رابطه او با دیگران و جهان را به رابطه‌ای خلاق و شکوفا تبدیل می‌سازد تا فرد بتواند آرامش، امنیت، آزادی و استقلال را در کنار دیگران و با دیگران تجربه کند (Putnam, 1993:80). بنابراین، رشد اعتماد اجتماعی در افراد باعث احساس امنیت، آزادی استقلال و همبستگی اجتماعی هر کدام از طرفین رابطه می‌گردد. بنابراین می‌توان گفت که اعتماد زمانی شکل می‌گیرد که افراد، درباره‌ی زندگی و بقای خویش، یعنی آینده و جهان پیرامونشان، امید به اطمینان داشته باشند و بالعکس اعتماد به هر آنچه که باعث به خطر افتادن زندگی و بقای افراد و یا تمامیت وجود مستقل آن‌ها می‌شود را سلب خواهد کرد. (قدیمی، ۱۳۸۶:۳۵) بنابراین می‌توان اعتماد و سرمایه اجتماعی را در ارتباط متقابل با هم دیگر قلمداد نمود؛ بدین صورت که در اعتماد، سرمایه اجتماعی ظهور می‌کند و بالعکس.

مؤلفه‌های اجتماعی اعتماد

این مؤلفه‌ها در دو بخش کلی سلبی و ایجابی قابل ارائه هستند. مؤلفه‌های ایجابی موجب به وجود آمدن اعتماد و مؤلفه‌های سلبی، مانع از اضمحلال اعتماد در جامعه می‌شوند.

الف) برخی از مهم‌ترین مؤلفه‌های ایجابی عبارتند از:

۱- امانت‌داری: یکی از مهم‌ترین دستورات اسلام، حفظ امانات است. مسلمانان باید در حفظ امانات کوشا باشند و در حد توان آن‌ها را حفظ نمایند. این امانت فقط شامل اجناس و کالا نمی‌شود. بلکه مجالس و هم‌نشینی‌ها نیز امانت محسوب می‌گردند (محمدی ری شهری، ۱۳۷۷: ۵۴۷). به‌عنوان مثال اتفاقاتی که در یک مجلس رخ می‌دهد و یا حتی گفتگوهایی که افراد به‌صورت خصوصی با یکدیگر انجام می‌دهند، نیز می‌توان به‌عنوان امانت قلمداد کرد. این مسأله موجب حفظ، اعتماد میان افراد حاضر در جلسه می‌شود.

سفارش به عیب‌پوشی مسلمین نیز جزء این مؤلفه محسوب می‌گردد. چرا که بر فرض اطلاع به عیوب دیگر مسلمین، لازم است افراد از فاش نمودن آن خودداری کرده و با حفظ آبروی آنان، اعتماد به صاحب عیب را از بین نبرند. اصولاً سفارش اسلام بر عدم تجسس مسلمین برای یافتن عیوب یکدیگر است. اموری که مردم سعی در پنهان کردن آنها دارند را نباید پیگیری و فاش نمود (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۱۹۲) و چنانچه به‌صورت اتفاقی کسی متوجه چنین عیوبی شد باید در کمال امانت‌داری، آن را بپوشاند.

۲- وفای به عهد: قرآن کریم بارها از مسلمانان خواسته است تا به عهد خود وفا نمایند (قرآن کریم، ۲: ۷۲). این توصیه از این‌رو است که نقض عهد در جامعه اسلامی، موجب کاهش اعتماد عمومی می‌گردد. بنابراین مسلمانان موظف هستند که به عهد خود وفادار باشند. شکستن عهد در اسلام دارای کفاره (مجازات) بوده و از بزرگترین گناهان محسوب می‌شود. با توجه به این مسائل، زمانی که مسلمانی عهد می‌بندد، طرف مقابل اطمینان دارد که وی به قول خود وفا کرده و عهد خود را زیر پا نمی‌گذارد (کوهکن، ۱۳۷۸: ۱۹).

ب) مؤلفه‌های سلبی

مؤلفه‌های سلبی موجب می‌شود که اعتماد در جامعه اسلامی دچار خدشه شود. بنابراین اسلام با نهدی از این مؤلفه‌ها، به حفظ و استمرار اعتماد در جامعه اسلامی پرداخته است. بسیاری از این مؤلفه‌های سلبی در سوره حجرات آمده و از این منظر می‌توان گفت که سوره حجرات، سوره‌ای است که بسیار به سرمایه اجتماعی پرداخته است. برخی از این مؤلفه‌ها که در اسلام مورد نهدی و مزمت و تحریم قرار گرفته‌اند عبارتند از: تهمت، دروغ، کینه‌ورزی، نیرنگ و غش با مسلمین، سخن‌چینی و نامامی، غیبت از تحقیر مردم (محممدی ری‌شهری، ۱۳۷۷: ۲۲۵ به نقل از کوهکن، ۱۳۷۸: ۲۴)

آگاهی اجتماعی

مقصود از آگاهی، علم و تحصیلات عالی نیست! چه بسا افرادی که عالم بوده اما آگاه نمی‌باشند، حتی عوام نیز از آن‌ها فهمیده‌تر و داناترند. مقصود از آگاهی، بینش و بصیرت است. آگاهی، خردمندی و درک درست مسائل با تعقل و روحیه علمی و انتقادی است. به بیان دیگر، آگاهی، روح و جوهر علم و نتیجه آن است. (اسفندیاری، ۱۳۸۶: ۳۷) فلذا آگاهی اجتماعی از بصیرت و بینش فردی افراد به وجود می‌آید.

مشارکت اجتماعی

یکی از لوازم برنامه‌ریزی در دنیای جدید، توجه به مشارکت فعال و اثربخش همه‌جانبه افراد جامعه در تمام ابعاد مختلف توسعه می‌باشد؛ به عبارت دیگر مشارکت فرآیندی است که در برگیرنده انواع کنش‌های فردی و گروهی است که به منظور دخالت در تعیین سرنوشت خود و جامعه و تأثیرگذاردن بر تصمیم‌گیری درباره امور عمومی اتفاق می‌افتد. (محسنی تبریزی، ۱۳۸۶: ۵۴) مشارکت و انگیزش اجتماعی می‌تواند در سطوح مختلف خرد، میانی و کلان جامعه انجام پذیرد. هم‌چنین برحسب ملاک‌های مختلف، دارای تقسیم‌بندی گوناگون می‌باشد. اگر چه وجود مشارکت به لحاظ انتزاعی و نظری بسیار مهم و اساسی است اما عملی کردن و به اجرا درآوردن آن به سادگی امکان‌پذیر نیست. شرایط اجتماعی و سیاسی حاکم بر جامعه، نوع دید و نگاه مسئولان و برنامه‌ریزان، خلیقیات و روحیات مردم، تجربیات و واقعیات گذشته جامعه و... بر

پذیرش یا عدم پذیرش یا نحوه اجرای مشارکت تأثیر گذارند. مشارکت اجتماعی در بر گیرنده انواع مختلف کنش های فردی و گروهی به منظور دخالت در تعیین سرنوشت خود و جامعه و تأثیر نهادن بر فرآیندهای تصمیم گیری درباره امور عمومی است.

مشارکت می تواند در دو سطح قابل طرح باشد:

الف) بعد ذهنی مشارکت که همان تمایل به مشارکت اجتماعی است که در نتیجه اعتماد و سایر عوامل زمینه ساز در افراد ایجاد می شود.

ب) بعد عینی و رفتاری مشارکت اجتماعی یا همان پیوند عینی افراد که به صورت عضویت، نظارت، اجراء و تصمیم گیری بروز می کند؛ بنابراین با کمی تأمل در این تعریف متوجه می شویم که مشارکت اجتماعی، همه عناصر سرمایه اجتماعی را در بر می گیرد. هر چند در تحلیل بعد از عناصر سرمایه اجتماعی بروز می کند اما با کمی دقت و شکافتن اجزاء مقوم مشارکت اجتماعی، ملاحظه می شود که مشارکت اجتماعی به عنوان یکی از مؤلفه های سرمایه اجتماعی سبب شکل گیری آن می شود. (موسوی، ۱۳۸۵: ۲۵)

ارتباطات اجتماعی

ارتباطات اجتماعی به مثابه یکی از عناصر مهم سرمایه اجتماعی در بیشتر تعریف های سرمایه اجتماعی به طور صریح یا ضمنی ذکر شده است. به اعتقاد فیلد، نقطه مرکزی در اندیشه سرمایه اجتماعی دو کلمه «relationships matter» یعنی «موضوع ارتباطی» است؛ زیرا افراد از طریق ایجاد شبکه های ارتباطی با یکدیگر، به راحتی می توانند بسیاری از کارهایی را انجام دهند که به تنهایی قادر به انجام آنها نمی باشند. در درون شبکه های ارتباطی، ارزش ها و هنجارهای مشترکی در میان افراد بسط و توسعه پیدا می کند و در پی آن، دیدگاه مشترک ما با دیگران بیشتر می شود و در نتیجه، سرمایه اجتماعی غنی تر می شود. (فضیحی، ۱۳۸۶: ۸۸)

مصادیق سرمایه اجتماعی و معنوی دفاع مقدس

با توجه به مؤلفه های مذکور، مهم ترین مصادیق سرمایه های اجتماعی و معنوی دفاع مقدس را می توان به شرح ذیل ارائه نمود:

۱- **آگاهی و پیروی از مکتب عاشورا:** حماسه حسینی (ع) برای همیشه در قلب و خاطره تاریخ جاودان مانده است. این حماسه مقدس همیشه جوانان و آزاد مردانی مجاهد را برای مبارزه با یزیدان زمان تربیت کرده است. پیروی شهداء از حسین (ع) با ریخته شدن قطرات خون آنها آشکار و مسلم شده است. شهدائی که به عشق شهادت و با الگو قرار دادن حسین (ع)، با شهادت و اهداء خون خود خط بطلان بر ستم و ظالمین کشیدند و برای تحقق آرمان‌های اسلام، از جان خود گذشتند. امام خمینی (ره) در این خصوص فرمودند: «شما که برای اسلام به پا خواسته‌اید و جان و مال نثار می‌کنید، در صف شهدای کربلا هستید، چرا که پیرو مکتب آنانید». مکتب امام حسین (ع) سرآغاز مبارزات تاریخی همه آزادی خواهان و جوانمردان شد. امروز سرمنشأ مبارزه هر شهیدی در جامعه اسلامی، حماسه امام حسین (ع) می‌باشد.

«واسیلی توراجیف، کارشناس سیاسی نشریه آسیا و آفریقایی (رموز) در کتابی که حاوی مقالات جمعی از متفکران روسی پیرامون انقلاب اسلامی ایران است می‌نویسد: اعتقاد به دین الهی در کلیه برهه‌های انقلاب اسلامی ایران به‌عنوان یک اصل برتر مانع از ریشه دواندن خواسته‌های نفسانی در تغییرات اجتماعی جامعه اسلامی می‌شود» (سایت پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس).
زنده نگه داشتن یاد و نام و پیام‌های عاشورا حرکت ساز و رهایی‌بخش است. «اگر ما پیام امام حسین (ع) را زنده نگه می‌داریم، اگر نام امام حسین (ع) را بزرگ می‌شماریم، اگر این نهضت را حادثه عظیم انسانی در طول تاریخ می‌دانیم و برای آن ارج می‌نهمیم از این رو است که یادآوری این حادثه بزرگ به ما در حرکت کردن و جلو رفتن بسیار کمک خواهد کرد» (سایت الغدیر).
پیروی از مکتب عاشورای حسینی (ع) با نهادینه شدن در ساختار شناختی رزمندگان جان‌برکف اسلام، به‌عنوان زیربنایی‌ترین مصداق، مقدمه و موجبات شکل‌گیری سایر مصادیق و شبکه روابط و تعاملات اجتماعی-اسلامی، را فراهم نموده است.

۲- **بصیرت و اطاعت از ولایت:** بصیرت و اطاعت از رهبری بالاترین سرمایه اجتماعی و معنوی دفاع مقدس و نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران است که می‌تواند به‌عنوان یکی از اساسی‌ترین عنصر ذاتی سرمایه فرهنگی و معنوی اسلام جامعه را به سمت تمدن جهانی اسلام

رهنمون سازد.

شهداء انقلاب اسلامی و بسیجیان مخلص دوران دفاع مقدس به پیروی از فرامین حضرت امام خمینی (ره) - نایب بر حق امام عصر (عج) - به جبهه شتافته و لحظه‌ای به وسوسه‌های شیاطین و بوق‌های تبلیغاتی دشمنان قسم خورده انقلاب، گوش ندادند و یکدل و یکجان، به پیمان خود با خدای تعالی مبنی بر اطاعت از او و جانشینانش بر زمین، عمل کردند. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های رزمندگان ما در دوران دفاع مقدس، ولایت‌پذیری آنها بود. آنان دریافته بودند که ولایت، حیات طیبه است؛ حیاتی که تنها با درک و اطاعت از ولایت، نصیب انسان می‌شود. قرآن کریم در این خصوص می‌فرماید:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ.

ای کسانی که ایمان آورده‌اید، ندای دعوت خدا و رسولش را اجابت کنید، زیرا شما را زنده می‌کند.

تفکر بسیجی به‌عنوان تبلور اطاعت صادقانه از مقام ولایت در دوران دفاع مقدس با زیباترین جلوه‌ها و نمادها را آفرید. این تفکر و بصیرت به‌ویژه در شهرهای جنگ‌زده باعث شد تا زن و مرد و کودک و جوان، مقاومتی اعجاب‌انگیز و مثال‌زدنی در سایه ولایت فقیه از خود نشان دهند. به‌نظر می‌رسد آنچه که حقیقتاً دشمن را درمانده و دچار حیرت و سردرگمی کرد، همین تفکر بسیجی بود. (لاریجانی، ۱۳۸۸: ۳۶۶ - چهل خاطره، ۱۳۷۸: ۲۷)

از میان هزارها صحنه مقاومت حیرت‌انگیز، به خاطره‌ای از شهید حاج مهدی زین‌الدین (فرمانده دلاور لشکر ۲۷ علی بن ابیطالب (ع)) بسنده می‌کنیم که گفت:

«در شهر هویزه یک پیرمرد، دو پسر و دو پسر بچه ده ساله ساکن بودند. از آنها پرسیدم که چرا نرفته‌اند؟ گفتند: جوان‌هایمان با حسین علم‌الهدی رفته و ما هم اینجا مانده‌ایم؛ مانده ما هم دهن کجی به عراقی‌هاست و هم دلگرمی بیشتر برای بچه‌ها...»

در این هنگام صدای جیبی بلند شد؛ پیرمرد مرا در اتاق مشرف به خیابان مخفی کرد. سرگرد عراقی پیاده شد و به پیرمرد گفت: «رئیس شما از این پس صدام است؛ [امام] خمینی را فراموش کنید». یکی از دو پسر بچه جلو آمد و گفت: «بابام با حسین علم‌الهدی رفته با شما بجنگد، این عکس امام را هم او به من داده است». سرگرد عکس را گرفت و پاره کرد و گفت: [امام] خمینی

را فراموش کنید. آن کودک پاره‌های کاغذ را جمع کرد و بوسید و تفی به صورت او انداخت. سرگرد گلوله‌ای به سر او شلیک کرد و شهید شد. پسر دومی جلو آمد. چون شهادت او هم حتمی بود، از پنجره با رگباری سرگرد و همراهش را هلاک کردم؛ بلافاصله دو پیرزن و پیرمرد و پسریچه را سوار جیب عراقی کردم و از شهر دورشان نمودم». (خط‌شکنان، مجموعه خاطرات، ص ۷۵)

گسست‌های اجتماعی از موانع مهم بر سر راه پیشرفت و رسیدن به آرمان‌های جامعه اسلامی محسوب می‌گردد. نقش امام در فرآیند انقلاب و پس از تأسیس نظام، به‌عنوان یک محور همگرایی محسوب می‌شد. کشف الگوی رهبری امام می‌تواند راه‌حل مسائل جاری و آینده باشد. جمهوری اسلامی در نزد امام عامل حفظ اسلام است... از این رو حفظ نظام را از اوجب واجبات می‌داند: «اگر حفظ اسلام جزء فریضه‌های بزرگ است و بزرگ‌ترین فریضه است، بر همه ما... حفظ این جمهوری اسلامی از اعظم فرایض است». (امام خمینی ۱۳۵۸، ج ۱۵ به نقل از عیوضی ۱۳۹۰: ۷۶)

بنا بر آنچه گفته شد ولایت، سلطه نیست، بلکه مربی است. ولایت چیزی از انسان نمی‌ستاند، بلکه همه چیز به انسان می‌دهد. ولایت، انسان را تعریف می‌کند و به او حریت و آزادگی و صلابت می‌بخشد. ولایت، در واقع حق مداری است و جویندگان حق را هدایت می‌کند. ولایت، پرتوی از حکومت خدا بر روی زمین است و در پرتو آن، خدا مداری و عدالت‌خواهی تحقق پیدا می‌کند. ولایت، روحیه ستیز با دشمنان را در انسان می‌دمد و عزت اجتماعی و سیاسی کشور را تضمین می‌کند. ما باید درس اطاعت‌پذیری از قیام ولایت را از رزمندگان اسلام بیاموزیم تا دریابیم که چگونه ولایت به صورت جوهر مقاومت و ایثار در حماسه رزمندگان ما درخشیده است. (لاریجانی، ۱۳۸۸: ۳۴۲)

سردار شهید حاج همت در مورد ولایت امام خمینی (ره) می‌گوید:

«جهل حاکم بر یک جامعه، انسان‌ها را به تباهی می‌کشد و حکومت‌های طاغوت مکمل این جهلند و شاید قرن‌ها طول بکشد که انسانی از سلاله پاکان زاییده شود و بتواند رهبری یک جامعه سر در گم و سر در لاک خود فرو برده را در دست گیرد و امام، تبلور سلاله ادامه دهندگان راه امامت و شهادت است. کلام او الهام‌بخش روح پرفتح اسلام در سینه و وجود گندیده

من بوده و هست» (حکایت سرخ - شهید همت).

در ادامه به فرازهایی از وصیت‌نامه سردار شهید محمدابراهیم همت را که صفا بخش جان است و از مظاهر ولایت‌پذیری کامل این شهید بزرگ است آورده می‌شود:

«سلام بر روح خدا، نجات‌دهنده ما از عصر حاضر؛ عصر ظلم و ستم، عصر کفر و الحاد، عصر مظلومیت اسلام و پیروان واقعی‌اش. عزیزانم! اگر شبانه‌روز شکر گذار خدا باشیم که نعمت اسلام و امام را به ما عنایت فرموده، باز کم است. آگاه باشیم که سرباز راستین و صادق این نعمت شویم. خطر و سوسه‌های درونی و دنیا فریبی را بشناسیم و بر حذر باشیم که صدق نیت و خلوص عمل، تنها چاره‌ساز ما است... بایستی محتوای فرامین امام را درک و عمل کنیم تا بلکه قدری از تکلیف خود را در شکر گذاری به جا آورده باشیم. وصیت من به مادرم و خواهران و برادران و اهل فامیل این است که بدانید اسلام تنها راه نجات و سعادت ماست؛ همیشه به یاد خدا باشید و فرامین خدا را عمل کنید و از ته قلب پشتیبان و مقلد امام باشید.» (حکایت سرخ - شهید همت)

سردار شهید حاج حسین خرازی نیز در مورد ولایت امام خمینی (ره) می‌گوید:

«کاری به خط و خط بازی‌ها نداشته باشید؛ ببینید امام چه می‌گوید، مسیر امام کدام است، اگر قبول داریم که امام ولی فقیه هستند که مسلماً هستند، پس ما باید با او باشیم؛ هر چه گفت، همان را بپذیریم؛ هر که را انتخاب کرد، همان را قبول کنیم. اگر نماینده‌ای را برای منطقه‌ای برگزید، مطیع نماینده او باشیم. اگر کسی مسؤولیتی دارد، از برکت خون شهدا دارد؛ از وجود نازنین امام دارد؛ ما درباره سیاست باید به او اقتدا کنیم.»

شهید آیت‌الله محلاتی نیز در وصیت‌نامه‌اش عشق و علاقه خود را نسبت به امام این‌گونه بیان می‌کند:

«از معظم له [امام] بخواهید برای آموزش من، دعای مخصوص نماید. من در این عالم به او عشق می‌ورزیدم و امر او را امر خدا و رسول (صلی‌الله‌علیه‌وآله) می‌دانستم. امید است ایشان هم بعد از این عالم در پیشگاه خداوند شفاعت کند تا ان شاء الله در آن دنیا در کنار ایشان باشم.»

(ره‌یافتگان وصال، ص ۲۶-۲۵ به نقل از لاریجانی، ۱۳۸۲: ۳۴۴)

۳- شهادت‌طلبی در جهت پایداری آرمان‌ها: ویژگی پیروی از ولایت باعث تقویت

روحیه ایثار جان در راه آرمان‌های بلند اسلامی می‌شود. شهادت‌طلبی و شهیدپروری از مهم‌ترین سرمایه‌های دفاع مقدس می‌باشد که رزمندگان اسلام با تمسک بدان از هرگونه قدرت مادی و تجهیزات جنگی دشمن ترسی به دل راه ندادند.

خداوند متعال می‌فرماید: «آنچه در روز تلافی دو گروه به شما رسید، به اذن خدا بود تا مؤمنان را معلوم کند و آنان را که نفاق ورزیدند نیز بشناساند. به آن‌ها گفته شد بیاید و در راه خدا بجنگید و یا دفاع کنید؛ گفتند: اگر جنگ می‌دانستیم، از شما پیروی می‌کردیم. آنان امروز به کفر از ایمان نزدیک‌ترند. با دهان‌هایشان چیزهایی می‌گویند که در قلب‌هایشان نیست و خدا به آنچه کتمان می‌کنند، آگاه‌تر است» (مجموع مقالات، ص ۵۷).

از این رو است که می‌توان گفت شهید با شهادت خود، فتنه‌های منافقین و توطئه‌های شوم آنان را بر ملا ساخته و مردم را نسبت به عمق خیانت‌ها و نقشه‌های خائنه آنها آگاه می‌سازد. همان‌طور که امام حسین (ع) به تخطئه‌ی خباثت‌های یزید و عمالش پرداخت. مولا امام علی (ع) در یکی از خطابه‌های گهربار خود می‌فرماید: «بار خدایا ای پروردگار آسمان بر افراشته! اگر ما را بر دشمنان پیروز گردانی از ستم و تجاوز دورمان دار و این بر حق است؛ و اگر دشمنان بر ما پیروز شدند، شهادت را روزی امان فرما و از فتنه بازمان بدار...» (همان)

امام خمینی (ره) در این رابطه می‌فرماید: «این سنت پاک خداوندی است که هر قطره خونی که به زمین می‌ریزد به هدر نخواهد رفت، بلکه هر چند دور، ثمر و نتیجه خود را می‌دهد، این خون‌ها که مایه‌های اصلی انقلابمان هستند، باید نشان دهنده اصالت راهمان باشند، رسواگر دشمنانمان و ویران کننده کاخ‌های ظلم و ستم بیدادگران و طاغوتیان جهان خواهد شد.»

۴- فرهنگ‌سازی ایدئولوژیک: رزمندگان دفاع مقدس با توانایی انتقال ارزش‌ها به هم‌دیگر و افراد جامعه و ترسیم ایدئولوژی مسلط، نقش مؤثری در راستای امانت‌داری الهی و شکل‌دهی به آگاهی عمومی بر مبنای این امانت، ایفا نموده‌اند. همچنان که پیشتر گفته شد آگاهی اجتماعی از عناصر کمی یا ساختی و شناختی سرمایه اجتماعی محسوب می‌شود که خود می‌تواند زمینه‌ساز عناصر هنجاری و ارتباطی سرمایه اجتماعی شود. شاید اغراق نباشد اگر بگوییم: توانمندی در جهت هنجار سازی برای تقویت مؤلفه‌ها و شاخص‌های قدرت و امنیت نرم حکومت

اسلامی از سرمایه‌های اجتماعی و گران‌بهای دفاع مقدس است که امروزه باعث استحکام جمهوری اسلامی شده است.

"عواملی همچون: اداره کشور بر اساس قوانین و مقررات مبتنی بر شرع، اعتقاد و التزام به ولایت فقیه به ویژه در نزد کارگزاران حکومت، رواج عمومی و خصوصی امر به معروف و نهی از منکر، تقویت ارزش‌های فرهنگی همانند ایثار و گذشت و کمک به فقرا، توسعه مظاهر و نمادهای دینی و مذهبی، کارکرد صحیح نهادهای جامعه‌پذیری (خانواده، مدرسه، دانشگاه، مسجد و...)، رعایت عدالت اسلامی نسبت به پیروان سایر ادیان و فرق و مذاهب و عدم آلودن ایمان به ظلم، از جمله هنجارها و ارزش‌های فرهنگی‌اند که نقش بسیار مهمی در تقویت پایه‌های امنیت نرم نظام جمهوری اسلامی ایران دارند (کافی، ۱۳۸۹: ۴۶۰).

۵- پرهیز از دنیاطلبی: یکی دیگر از مصادیق سرمایه معنوی و اجتماعی اسلام که در دفاع

مقدس نیز کاملاً به چشم می‌خورد: ساده زیستی و عدم توجه به مظاهر لذت دنیایی بود. قرآن کریم در این باره می‌فرماید:

"قُلْ إِنْ كَانِ آبَاؤُكُمْ وَاِخْوَانُكُمْ وَاَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِينُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ رِسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ" (توبه، ۲۴)

ای رسول! بگو ای مردم اگر شما پدران و پسران و برادران و زنان و خویشاوندان خود و اموالی را که جمع کرده و مال‌التجاره‌ای که از کسادی آن بیم دارید و منازلی که به آن دل خوش نموده‌اید، بیش از خدا و رسول و جهاد در راه او دوست می‌دارید، پس منتظر باشید تا قضای حتمی خدا جاری گردد که خداوند قوم فاسق بدکار را هدایت نخواهد کرد.

شهید چمران از مردان الهی بزرگ در مورد دنیا می‌گوید:

«اکنون حیات آنقدر در نظرم پست شده است که به خاطر جان خود یا هستی همه دنیا حاضر نیستیم حتی را زیر پا بگذارم یا دانه‌ای را به زور از موری بستانم و یا در ادای کلمه حق، از مرگ یا چیزی و یا کسی وحشت کنم، بلکه دست از جان شسته، خود به پیشواز حوادث آمده‌ام و همه هستی خود را خالصانه تقدیم کرده‌ام» (جمهوری اسلامی ۶۱/۲/۲۶ به نقل از لاریجانی،

۱۳۸۸: ۳۵۵).

شهید همت در تعریف دنیا خطاب به والدین خود می‌گوید:

«پدر و مادر فرهمند و مهربان! واضح است که من هم چونان مردان عادی زندگی را دوست دارم؛ دنیا چیزی نیست که انسان از آن روی گردان باشد. وقتی که پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله دنیا را کشتزار سرای باقی می‌داند: «الدُّنْيَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ» چگونه می‌شود من، از این مزرعه پربار بیزار گردم. لکن دل به دنیا بستن را نمی‌پسندم، خویشتن را به دنیا نمی‌آلایم، خود را سرگرم این دنیای فانی و گذرا نمی‌سازم، از جهان ابدی و از نعمت‌های بی‌کران «جنات عدن» غفلت نمی‌ورزم و شخصیت حقیقی خود را که مقام خلیفه‌الله است، به ورطه فراموشی نمی‌سپارم.

پدر و مادر من! من زندگی را دوست دارم، ولی نه آنقدر که آلوده‌اش شوم و خویشتن را گم کنم. علی وار زیستن و حسین وار شهید شدن را دوست دارم. الگوی یک مؤمن، از بند هوی و هوس رستن است و من این الگو را نیز دوست دارم» (ره‌یافتگان وصال، ص ۲۱).

شهید حسین خرازی علاوه بر اینکه به مال دنیا بی‌اعتنا بود، هیچ‌وقت به مقام و منصب هم دلبستگی نداشت و می‌گفت: «مقام فایده‌ای ندارد، من علاقه‌مندم که بی‌آلایش همیشه در میان بسیجی‌ها باشم و به درد دل آن‌ها برسم»، به همین لحاظ اغلب شب‌ها به سنگرها یا خوابگاه‌ها سرکشی می‌کرد. اصولاً حاج حسین، رزمنده‌ای متقی و خداترس بود؛ هر چه می‌کرد برای رضای خدا بود؛ هر لحظه آماده شهادت بود. بعد از عملیات خیبر که دستش قطع شده بود، به یکی از هم‌زمان خود گفت: «ما در این دنیا هیچ کار عمده‌ای نداریم، جز جهاد فی سبیل‌الله». (اقتباس از لاریجانی، ۱۳۸۸: ۳۵۶-۳۴۹)

۶- کسب عزت و استقلال برای جامعه اسلامی: از سرمایه‌های معنوی و اجتماعی

برجسته دیگری که شهدای انقلاب اسلامی و بسیجیان خونین کفن جنگ تحمیلی عراق علیه ایران به ملت ارائه کرده‌اند، ایجاد حس استقلال‌طلبی و تقویت روحیه باور داشتن خود و توانایی‌های ذاتی کشور در برابر قدرت‌های شیطانی است.

به قول شهید مطهری: «نهضت ما توانست به مردم بگوید که شما خود یک مکتب و یک فکر مستقل دارید؛ خود می‌توانید بر روی پایه خود بایستید و تنها به خود اکتفا داشته باشید».

ثمره خون شهدا استقلال و حریت از سلطه بیگانگان بر جامعه است. «طلوع سپید آزادی» در ورای «شب های اسارت و پایمردی» رخ داد. آزادی از شرق و غرب جهان و ایجاد مبارزه زمینه مناسب برای رشد و توسعه به آسانی به دست نیامد بلکه با جوانمردی و تقدیم خون های پاک و مطهر شهدا به وقوع پیوست. وقتی امام می فرمایند که: «رهبر ما آن طفل سیزده ساله ایست که با نارنجک، خود را زیر تانک دشمن انداخت و آن را منهدم نمود و خود نیز، شربت شهادت نوشید» یعنی شهداء خود را فدای آرمان هایشان کرده و از این رو همه مدیون آن ها هستیم. شهید مصطفی چمران در مورد رهبری حضرت امام خمینی (ره) می گوید:

«این انقلاب بزرگ و تاریخی را ابرمردی رهبری می کند که در تاریخ بی نظیر است. ایمان به پاکی و تقوا و فداکاری و پایداری او را نظیری نیست. اگر همه راهبران انقلابی دنیا را سر هم بگذارند، از یک موی رهبر عالیقدر انقلاب ما کمتر هستند. این انقلاب صورت گرفته است تا ریشه های استثمار و استبداد و استعمار را بسوزاند؛ عدالت اجتماعی را تأمین کند؛ فقر و جهل و ظلم و فساد را از بین ببرد؛ ستم ها و محرومیت ها و ناراحتی ها و بی عدالتی ها را که قرن ها بر این کشور سیطره داشته است، نابود کند» (شهید چمران: خاطرات کردستان ص ۱۵).

۷- استراتژی نوین دفاعی اسلامی: امروزه استراتژی های دفاعی و تهاجمی بر اساس

مبانی کلاسیک و علوم نظامی تعریف می شوند؛ اما در دفاع مقدس، دنیا با شکلی از دفاع مواجه شد که نیروی انسانی و اراده ی درونی او نقش اول را در دفاع ایفا نمود. عنصر ایمان و عشق به خدای متعال، امروزه مقوله ای است که در محافل علمی و نظامی جهان به عنوان یک استراتژی نوین مورد مطالعه قرار می گیرد. (لاریجانی، ۱۳۸۸: ۳۲۵)

- «مصطفی کلهری در دوران کودکی و بزرگ سالی، پرده خوان عاشورا بود. در کودکی همسالان خویش را در مدرسه جمع می کرد و از عاشورا برای آنان می گفت و این تاریخ را یک بار دیگر در جبهه ها زنده کرد با حماسه ای خونین چونان عاشورا. او پرده خوان عاشورا بود که خود پرده از حجاب های دنیوی برداشت و به سرا پرده حقیقت پیوست. از کربلا بیان بود و به آنان ملحق شد» آموزه های او همه در مدرسه حقیقت و شهادت یعنی در مکتب آقا ابا عبدالله (ع) بود. استادی جز حسین (ع) نداشت و چه خوب شاگردی بود (امیر خط شکن، یادنامه فرمانده گردان

سیدالشهداء، شهید مصطفی کلهری ص ۱۱۳).

۸- وحدت و همبستگی اجتماعی (اخوت اسلامی): از مهم‌ترین پیامدهای سرمایه اجتماعی ایجاد انسجام و همبستگی اجتماعی است. "صرف نظر از اشکالات یاد شده، مفهوم سرمایه اجتماعی توانسته است که روح تازه‌ای در کالبد مفاهیمی مانند انسجام و وحدت گروهی بدمد و نشان دهد که علیرغم پیچیده شدن و عقلانی شدن فرایندهای اجتماعی، روابط شخصی و اجتماعی هنوز نقش برجسته‌ای در جامعه بازی می‌کنند. (حقیقتیان، ۱۳۸۵: ۵۴)

به تصریح قرآن کریم مؤمنین در برابر کفار شدید هستند اما میان خود مهربانند. سرمایه اجتماعی و رابطه میان آنها موجب می‌شود که دشمنان و غیر عضوها را از میان خود طرد کنند، اما با یکدیگر رابطه قوی داشته باشند. به این دلیل اخوت خط عرضی نامیده شده است که افراد در آن برابر هستند و هیچ برتری و مزیتی به یکدیگر ندارند. به علاوه همه این افراد، به وسیله خط طولی (امام) به یکدیگر متصل و شیرازه این سازمان در وجود امام نهفته است و اوست که پیوستگی برادران ایمانی را فراهم می‌آورد. زیرا امام، قاضی محسوب می‌شود و اختلافات میان مؤمنین را برطرف کرده و عدالت را اجرا می‌نماید و اجازه نمی‌دهد اختلافات میان اعضاء گسترده شود. مؤمنین نسبت به یکدیگر وظایفی دارند که موجب نزدیکی هرچه بیشتر آن‌ها به یکدیگر می‌شود مانند خیرخواهی، عیادت از مریض، قرض الحسنه، امر به معروف و نهی از منکر، یاری ستم‌دیدگان، احترام و... (کوهکن، ۱۳۷۸: ۷۵)

رزمندگان و سلحشوران این مرز و بوم با تبعیت از فرهنگ عاشورا به خلق یک هیجان ویژه تاریخی پرداختند. فضای عاطفی و احساسات دل‌کش که رنگ و بوی حسین (ع) می‌داد به ظهور خلاقیت‌ها و افتخارات بزرگ جنگی منجر شده و با گذشت زمان به همبستگی و انسجام ملی و تداوم آن در طول سال‌های دفاع مقدس مبدل گردید. فرهنگ عاشورا انسجام‌دهنده و بسیج و تحقق ارزش‌های ناب دین محمدی (ص) است. فرهنگ عاشورا که بر اساس منطق قرآن و سیره رسول‌الله و حضرت امیر (ع) شکل گرفته است به تغییر حکومت ظالمانه و به سمت تشکیل حکومت مستضعفین و محرومین می‌پردازد که در این راستا دیگر از قدرت ستمگران و ابر قدرتمندان جهان ترسی بر جای نمی‌ماند و زمینه ظهور حکومت جهان‌گستر آقا امام عصر (ارواحنا

لمقدمه الفداه) را فراهم می‌نماید.

از برکات بزرگ دیگر عاشورا ایجاد وحدت و انسجام در بین مسلمانان بود و به تبع آن دفاع مقدس نیز به همبستگی و تحکیم وحدت در سطح کشور منجر گردید. چنان که امام (ره) در خصوص جنگ می‌فرمایند: «هر روز ما در جنگ برکتی داشته‌ایم که در همه‌ی صحنه‌ها از آن بهره‌جسته‌ایم. ما انقلابمان را در جنگ صادر نموده‌ایم؛ ما مظلومیت خویش و ستم متجاوزان را در جنگ ثابت نموده‌ایم؛ ما در جنگ پرده از چهره‌ی تزویر جهان‌خواران کنار زدیم؛ ما در جنگ، دوستان و دشمنانمان را شناختیم؛ ما در جنگ ابهت دو ابرقدرت شرق و غرب را شکستیم؛ ما در جنگ ریشه‌های انقلاب پربار اسلامی‌مان را محکم کردیم؛ ما در جنگ حس برادری و وطن‌دوستی را در نهاد یکایک مردمان بارور کردیم؛ ما در جنگ به مردم جهان و خصوصاً مردم منطقه نشان دادیم که علیه تمامی قدرت‌ها و ابرقدرت‌ها سالیان سال می‌توان مبارزه کرد؛ و از همه‌ی این‌ها مهم‌تر، استمرار روح اسلام انقلابی، در پرتو جنگ تحقق یافت» (صحیفه نور، ج ۲۱، ص ۹۴).

۹-مقابله با ظالم و متجاوز - حمایت از مظلوم: یکی از مظاهر سرمایه‌های فرهنگی

اجتماعی اسلام که خود را در دفاع مقدس نشان داد ظلم‌ستیزی و مظلوم‌نوازی است. عدالت از بزرگ‌ترین آرمان‌های اسلام است. رعایت عدالت، یکی از مهم‌ترین عهدی است که یک رزمنده‌ی مخلص حسینی (ع) با خدای خود بسته است. مکتب روشن بخش اسلام همیشه برای گسترش عدالت و رسیدگی به حقوق «درماندگان» سفارش فراوانی به پیروان خود کرده است. در این میان، یکی از اهداف جهاد با دشمن، مبارزه با استکبار و سرمایه‌داری می‌باشد. امروزه مکتب اقتصادی موسوم و موصول به سرمایه‌داری به دنبال سود و بهره شخصی از ثروت و سرمایه‌اندوزی است و به عبارت دیگر می‌توان گفت که اقتصاد مدرن می‌کوشد تا انسان، هرچه می‌تواند برای سرمایه و ثروت خود تلاش کند. در مقابل اما دین اسلام ضمن توصیه به تلاش و فعالیت اقتصادی برای امرار معاش و تأمین نیازهای مادی و در حد ضرورت، همواره تلاش کرده است تا فقرا، یتیمان و در راه ماندگان به‌دست فراموشی سپرده نشوند. ستیز با ستم و ستمگران به‌ویژه حاکمان ستم و برپایی عدل یکی از درس‌های عاشورا در عرصه رفتار سیاسی است. عاشورا به ما می‌آموزد

که انسان مسلمان نمی‌تواند در برابر ستم و ستمگران سکوت کرده و بی‌تفاوت بماند؛ اگر سکوت کرد در حکم همان ستمکار است. امام حسین (ع) در یک سخنرانی در منزل «بیضه» در برابر سپاهیان حرّ فرمودند:

«ای مردم رسول خدا (ص) فرمود: اگر کسی حاکم ستمگری را ببیند که حلال خدا را حرام می‌کند، عهد و پیمان الهی را می‌شکند و با سنت رسول خدا مخالف است و با بندگان خدا به ستم و بیدادگری رفتار می‌کند، پس با گفتار و کردار در برابرش نایستد بر خداست که این فرد را نیز با همین حاکم ستمکار محشور کند» (تاریخ الامم والملوک، طبری، ج ۴: ۳۰۴ به نقل از مزینانی).
روایات و احادیث بی‌شماری به ما رسیده است که به جهت جلوگیری از اطاله کلام از بیان آنها خودداری می‌شود. امام خمینی (ره) معمار بزرگ انقلاب نیز در این باره فرموده‌اند که: «مسیر اسلام بر شهادت در راه هدف است»؛ و یا در جایی دیگر اشاره می‌کنند که:

«ما برای احقاق حقوق فقرا در جوامع بشری تا آخرین قطره خون خود دفاع خواهیم کرد». معظّم‌له در جایی دیگر فرموده‌اند که: «قربانی شدن و قربانی دادن در راه انقلاب و پیروزی آن اجتناب‌ناپذیر است، به‌ویژه انقلابی که برای خدا، دین خدا و برای نجات مستضعفین و قطع امید جان خواران است. «این از خاصیت حقوق محرومین است که نه از این ابرقدرت و نه از آن ابرقدرت می‌ترسند و از جنگ هم نمی‌ترسند. شما خیال می‌کنید که اگر در زمان سابق یک همچون جنگی پیش می‌آمد وضع ایران این نحو بود که مردم بایستند. یکی از خصوصیات بزرگ حکومت مردمی این است که خوف در دل شان نیست» (امام خمینی (ره)؛ ۱۳۷۰: ۳۶۷ صحیفه نور، ج ۱۶).

۱۰- معرفی فرهنگ مهدویت: معرفی حکومت جهانی مهدی (عج) به نسب جدید و بلکه همه جهان از مؤلفه‌های ارتباطی سرمایه اجتماعی زمان جنگ بوده است. همه سعی و تلاش استکبار در این است که با تبلیغات گسترده خود، مردم را سرگرم مادیات و جلوه‌های فریبنده دنیایی کند تا از خودسازی و پیشرفت معنوی غافل نماید. از این‌رو برای مبارزه با فرهنگ مهدویت، از شگردهای مختلفی استفاده می‌کند. یکی از آنها، کم‌رنگ جلوه دادن انتظار و فرهنگ مهدویت است. دشمن، علاوه بر کم‌رنگ جلوه دادن این فرهنگ، پا را فراتر گذاشته و

اصل این فرهنگ را انکار می کند.

بنا به فرموده رهبر معظم انقلاب: «قدرت‌های استکباری، خواهان غفلت و خواب‌آلود بودن و نیز عدم تحرک ملت‌ها هستند و چنین وضعیتی را بهشت خود می‌دانند؛ اما انتظار فرج، موجب می‌شود که انسان، به وضع موجود قانع نبوده و بخواهد به وضعیتی بهتر و برتر دست پیدا کند». آنان در موقعیت‌های مختلف سعی کرده‌اند تا این فرهنگ را به فراموشی بسپارند؛ برای نمونه در بسیاری از دایرة‌المعارف‌های معروف دنیا که باید انصاف به خرج داده و حقایق را بنویسند، متأسفانه دربارهٔ مسأله مهدویت برعکس عمل شده و شدیداً آن را انکار کرده‌اند.

در دایرة‌المعارف بریتانیکا و دایرة‌المعارف دین و اخلاق مارگلی یوت و همچنین در موسوعه‌المورد، فرهنگ مهدویت را فرهنگی ساختگی تلقی کرده‌اند. دلیل این امر نیز بسیار واضح است. دشمنان شیعه می‌دانند که مسأله مهدویت و اعتقاد به آن، به اهداف آن‌ها ضربه زده و تا زمانی که مردم، به سلاح مهدوی مجهز هستند، دشمنان نمی‌توانند آن‌ها را در اختیار داشته باشند و برنامه‌های خود را بین آن‌ها پیاده کنند. دفاع مقدس ما توانست به خوبی فرهنگ انتظار و مهدویت را به گوش جهانیان برساند و به آن‌ها بفهماند که از عوامل مهم پیروزی ملت ایران مقابل زورگویان عالم، روحیه انتظار و فرهنگ مهدویت است؛ چرا که روحیه انتظار، افراد یک جامعه را ظلم‌ستیز می‌کند. دلیل این مطلب، نتایج کنفرانس تل‌آویو است که در دسامبر سال ۱۹۴۸ م برگزار شد؛ و برابر مسأله مهدویت، واکنش نشان داد. همین مسأله باعث ساختن بازی‌های کامپیوتری مانند «یا مهدی» و نوشتن کتاب‌هایی مثل «Nextwar» می‌شود که در سطح وسیعی در اروپا و آمریکا پخش و منتشر گردید. (درویشی، ۱۳۸۷: ۹۱)

سایر عناصر کمی و کیفی سرمایه اجتماعی و معنوی دفاع مقدس

در این زمینه می‌توان موارد بسیار زیادی از مؤلفه‌های رفتاری-اجتماعی اعتماد سلبی و ایجابی رزمندگان، شهدا و بسیجیان مخلص را برشمرد؛ که با پیروی راستین از دین اسلام در طول هشت سال دفاع مقدس و بعد از آن توسط بازماندگان از قافله‌ی شهدا مورد توجه و اهتمام قرار گرفته است. از این جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

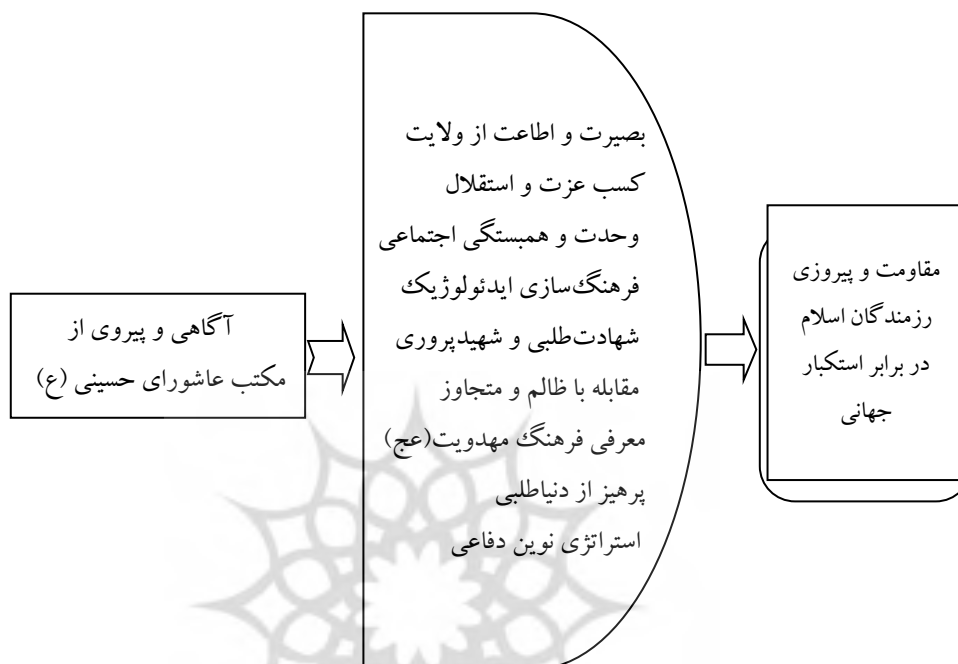
الف- ایفای نقش در زمینه باورپذیری، مفهوم‌سازی، اندیشه‌ورزی، تبیین الگوهای فکری و

انسجام بخشی به نظام‌های معنایی به منظور ارتقای سطح دانش و معرفت عمومی؛
ب- بسیج به عنوان نمود عینی سرمایه اجتماعی و معنوی دفاع مقدس، نقش‌ها و توانمندی‌های بسیج متأثر از سرمایه‌های اجتماعی و معنوی شهدا، جانبازان؛ آزادگان و رزمندگان ارتشی و سپاهی و نیروی مقاومت مردمی هشت سال جنگ تحمیلی است
- بسیج به خوبی از این توانمندی برخوردار است که به مردم بگوید چه موضوعاتی مهم به نظر می‌رسند. بنابراین، می‌تواند با قدرت اقناعی خود، نظام عقیدتی را در جامعه تعمیق و تحکیم کند؛

- توانمندی اندیشه‌پردازی و الگوسازی، به معنای ترویج اعتقادات و ایده‌های مشترک جامعه و بنیادهای مذهبی و عقیدتی موجود در نظام اعتقادی جامعه که از رهگذر ساخت و تولید، انتقال و توزیع و دریافت و مصرف دانش، اندیشه و تفکر صورت می‌پذیرد؛

- ارائه اندیشه‌ای جذاب، عملی، کارآمد و مجاب‌کننده خردها برای تبیین عقاید و دیدگاه‌های ملی و آگاهی بخشی به مردم و مشروعیت دهی درباره ایده‌های مسلط از طریق جهت دهی به تفکر و اقدام اجتماعی؛ این اقدام می‌تواند با تحکیم ساختارهای معرفتی و فرهنگی جامعه به ثبات و انسجام اجتماعی منجر شود؛ نتیجه اینکه، بسیج رسالت بسیار خطیری در امر اطلاع‌رسانی به موقع برای ایجاد آمادگی دائمی در جامعه، جلب اعتماد عمومی به منابع اطلاع‌رسانی داخلی، مقاوم سازی فکری مردم برای کاهش خسارات جنگ نرم، شناسایی مداوم اهداف دشمنان به گروه‌های مختلف جامعه به خصوص جوانان، زنان و اقلیت‌های دینی و قومی، تقویت اعتماد مردم به ارزش‌های فرهنگی و ملی، مهندسی امنیت ذهنی و روانی مردم در رابطه با ارزش‌ها و هنجارهای فرهنگی جامعه، تقویت مسئولیت‌پذیری نسبت به سرنوشته کشور برای مقابله با جنگ نرم دشمن و تقویت پایه‌های امنیت نرم نظارت را بر عهده دارد (ماه پیشانیان، ۱۳۹۰: ۵۳).

مدل مفهومی: (مدل مقاومت) مهم ترین مصادیق سرمایه اجتماعی و معنوی دفاع مقدس

نتیجه گیری

این مطالعه با هدف بررسی وجود و چگونگی انواع عناصر یا مؤلفه های سرمایه اجتماعی و معنوی دفاع مقدس انجام گرفته است. ضمن بیان ضرورت و اهمیت بررسی؛ ابتدا تعاریفی از سرمایه اجتماعی ارائه گردیده و با ذکر مهم ترین نظریه های مربوط به سرمایه اجتماعی مدل مفهومی تحقیق ارایه شده است.

در مرحله بعد با توجه به مدل مذکور و بررسی موضوع در دوران طلایی دفاع مقدس؛ مصادیقی از مؤلفه های سرمایه اجتماعی و معنوی آن مثل: پیروی از مکتب عاشورا؛ بصیرت و اطاعت از ولایت؛ شهادت طلبی در جهت پایداری آرمانها؛ پرهیز از دنیا طلبی؛ فرهنگ سازی ایدئولوژیک؛ کسب عزت و استقلال برای جامعه اسلامی؛ استراتژی نوین دفاعی اسلامی؛ وحدت و همبستگی اجتماعی؛ و مقابله با ظالم و متجاوز- حمایت از مظلوم؛ و معرفی فرهنگ مهدویت

به‌عنوان مهم‌ترین سرمایه‌های اجتماعی و معنوی دفاع مقدس معرفی و توضیح داده شده‌اند. بدین ترتیب می‌توان اذعان نمود که سرمایه‌های بزرگ دفاع مقدس از طرفی باعث همبستگی داخلی و مقاومت و ایثار جان و مال و کسب پیروزی در ایام جنگ تحمیلی شده و از سوی دیگر ضمن رشد و تقویت عزت و اقتدار نظام جمهوری اسلامی ایران در برابر قدرت‌های بزرگ شیطانی جهان، می‌تواند به‌عنوان مهم‌ترین مطلع و گسترده‌ترین عامل رهایی و بیداری جوامع اسلامی در مقابل دشمنان مستکبر ایشان، قرار گیرد. با توجه به تجربه پیروزی در جنگ تحمیلی، می‌توان چنین پنداشت که، تا زمانی که جمهوری اسلامی ایران در جهت پیروی عملی از مکتب عاشورای حسینی (ع) عمل نماید، می‌تواند به مقاومت در برابر استکبار جهانی تا کسب دروازه‌های موفقیت ادامه دهد. رعایت مدل مقاومتی که این بررسی، آن را ارائه نموده است، توسط ملل مسلمان و مستضعف، در برابر جهان استکباری، می‌تواند موجبات استقلال و استقامت بالای این کشورها را فراهم آورد.

پیشنهادهای:

پیشنهاد می‌گردد جامعه اسلامی با تحقیق و مطالعه و به‌کارگیری سرمایه‌های (انسانی، اجتماعی و معنوی) بازمانده از دفاع مقدس، در مسیر نیل به ارزش‌های ذیل حرکت نماید تا به یاری حق مقدمات برپایی تمدن اسلامی و ظهور حضرت حجت (عج) فراهم شود:

- ۱- آموختن و کاربست مدیریت جهادی
- ۲- گسترش وفاق و اتحاد اجتماعی
- ۳- ایمن شدن در برابر قدرت جنگ نرم استکبار جهانی
- ۴- مقاومت در برابر تحریم‌های همه‌جانبه دشمن
- ۵- رشد امنیت اخلاقی و معنوی جامعه
- ۶- تقویت عزت و استقلال کشور
- ۷- بالاتر رفتن قدرت دفاعی - نظامی در برابر تحرکات دشمن
- ۸- به‌کارگیری مدیران لایق و مخلص
- ۹- توجه به مسئله مهم محرومیت‌زدایی از جامعه اسلامی و تلاش در جهت کاهش فاصله‌های طبقاتی

منابع

- ۱- قرآن کریم
- ۲- اسفندیاری، محمد (۱۳۸۶)؛ آگاهی (درباره معنی و ویژگی‌های مفهوم آگاهی)، مجله: خردنامه همشهری «دی - شماره ۲۲»
- ۳- اصغری، محمد (۱۳۹۱)؛ سرمایه‌ی اجتماعی، چستی، مؤلفه‌ها و رابطه‌ی آن با دین، مجله پژوهش‌های اجتماعی اسلامی «مرداد و شهریور - شماره ۹۵»
- ۴- امام خمینی (۱۳۷۸)؛ صحیفه امام (نور) مجموعه آثار امام خمینی، موسسه تنظیم و نشر آثار امام ج ۱۵
- ۵- امیر خط‌شکن، یادنامه فرمانده گردان سیدالشهداء، شهید مصطفی کلهری ص ۱۱۳
- ۶- بنیان‌بان (۱۳۸۶)؛ درس‌های ناشناخته از دفاع مقدس، مجله: سوره اندیشه «مهر و آبان و آذر - شماره ۳۵»
- ۷- توسلی، غلامعباس (۱۳۸۴)؛ مفهوم سرمایه اجتماعی در نظریه‌های کلاسیک و جدید، نامه علوم اجتماعی شماره ۲۶.
- ۸- توسلی، غلامعباس و موسوی، مرضیه (۱۳۸۲)؛ سرمایه در نظریات کلاسیک و جدید با تأکید بر نظریه‌های سرمایه اجتماعی، نامه علوم اجتماعی، شماره ۲۶.
- ۹- چلبی، مسعود (۱۳۷۵)؛ وفاق اجتماعی، مجله: مطالعات جامعه‌شناختی، بهار ۱۳۷۲ - شماره ۶
- ۱۰- حسن پور درودگر، زینب (۱۳۹۰)؛ مطالعه سرمایه اجتماعی در محلات تهران: یک تحلیل چند سطحی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه الزهراء، استاد راهنما مرضیه موسوی خامنه
- ۱۱- حسینی، سید رضا؛ نیکرو، سعید (۱۳۸۹)؛ دفاع مقدس در آینه پژوهش، مجله: کتاب ماه تاریخ و جغرافیا «بهمن ۱۳۸۹ - شماره ۱۵۳»

- ۱۲- حقیقتیان، منصور (۱۳۸۵)؛ **سرمایه اجتماعی: تعاریف و ابهامات**، فصلنامه علمی- پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی- واحد شوشتر سال اول-پیش شماره اول-پائیز
- ۱۳- خدیری، بهزاد و همکاران (۱۳۹۱)؛ **در مطالعه عوامل مؤثر بر شکل‌گیری سرمایه اجتماعی زنان شهری (مطالعه موردی: منطقه ۳ تهران)**، همایش زنان و زندگی شهری، دانشکده مدیریت دانشگاه تهران
- ۱۴- درویشی، امید (۱۳۸۷)؛ **تأثیر متقابل دفاع مقدس و فرهنگ مهدویت**، مجله: انتظار موعود «زمستان ۱۳۸۷ - شماره ۲۷»
- ۱۵- روزنامه جمهوری اسلامی ایران
- ۱۶- عیوضی، محمدرحیم و فتحی، یوسف (۱۳۹۰)؛ **رهبری و سرمایه اجتماعی با رویکرد به رهبری امام خمینی (ره)**، پژوهشنامه متین، تابستان - شماره ۵۱
- ۱۷- سایت الغدیر
- ۱۸- سایت پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس
- ۱۹- فصیحی، امان‌الله (۱۳۸۶)؛ **دین و سرمایه اجتماعی**، معرفت «اسفند ۱۳۸۶ - شماره ۱۲۳».
- ۲۰- قرقانی، محبوبه (۱۳۹۳)؛ **عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر سرمایه اجتماعی (مطالعه موردی زنان عشایر دره شوری)**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی دهقان، استاد راهنما علی‌اصغر محمدی.
- ۲۱- قدسی امیر (۱۳۸۹)؛ **جایگاه سرمایه اجتماعی در باز تولید قدرت نرم جمهوری ایلامی ایران**، فصلنامه راهبرد، سال ۸ ش ۳۰.
- ۲۲- قدیمی، مهدی (۱۳۸۶)؛ **بررسی میزان اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در بین دانشجویان دانشگاه‌های زنجان**، شناخت، بهار- شماره ۵۳.
- ۲۳- کافی، غلامرضا؛ (۱۳۹۰)؛ **مجله: ادبیات پایداری «سال دوم، پاییز ۱۳۸۹ و بهار ۱۳۹۰ - شماره ۳ و ۴»**

- ۲۴- کسانى، کریم و کسانى، عزیز (۱۳۸۹)؛ **بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری سرمایه اجتماعی در بین جوانان شهر ایلام**، مجله علمی پژوهشی سلامت و بهداشت اردبیل، دوره اول، شماره دوم، پاییز، صص ۶۹ تا ۷۷.
- ۲۵- کلمن، جیمز اس (۱۳۷۷)؛ **بنیادهای نظریه اجتماعی**، ترجمه منوچهر صبوری، تهران نشر نی.
- ۲۶- ولی پور زروچی، سید حسین (۱۳۸۴)؛ **هویت ملی و دفاع مقدس فصلنامه مطالعات ملی**، ۲۳، سال ششم، شماره ۳.
- ۲۷- ناطق پور، محمدجواد. فیروزآبادی، سید احمد (۱۳۸۵)؛ **شکل‌گیری سرمایه اجتماعی و فرا تحلیل عوامل مؤثر بر آن**، نامه علوم اجتماعی، شماره ۲۸، صص ۱۶۰ - ۱۹۰.
- ۲۸- ماه پیشانیان، مهسا (۱۳۹۰)؛ **جایگاه و نقش بسیج در رویکرد امنیت نرم نظام جمهوری اسلامی ایران**، مجله: مطالعات راهبردی بسیج، پاییز ۱۳۹۰- شماره ۵۲.
- ۲۹- مجموعه مقالات (۱۳۵۷)؛ **کنگره سرداران شهید استان اصفهان**، لشکر ۱۴ امام حسین (ع).
- ۳۰- مزینانی، محمدصادق؛ **درس‌ها و عبرت‌های عاشورا در عرصه رفتار سیاسی**، نشریه حکومت اسلامی، سال هشتم، شماره ۱ (نماینده شده در سایت مرکز کامپیوتری علوم اسلامی)
- ۳۱- منصوری لاریجانی، اسماعیل (۱۳۵۷)؛ **آشنایی با دفاع مقدس**، نشر خادم الرضا (ع) به اهتمام پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس تهران چاپ دوم
- ۳۲- موسوی؛ میرطاهر (۱۳۸۵)؛ **مشارکت اجتماعی یکی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی**، مجله رفاه اجتماعی، زمستان شماره ۲۳، صص ۱۲۱ تا ۱۴۱.
- ۳۳- کوهکن، علیرضا (۱۳۸۸)؛ **مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلام**، مجله راهبرد توسعه، بهار شماره ۱۷.
- ۳۴- یادنامه شهید چمران؛ دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

- 35- Coleman, j. (1998). Social Capital in the Creation of Human Capital, *American Journal of Sociology*, Vol. 94.
- 36- Field, J. (2003). *Social Capital*, London, Routledge Pub.
- 37- Putnam, R.D. (1993). *Making democracy work –civic traditions in modern Italy*, Princeton NJ:princeton university Press

